રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર

હસ્તપ્રત

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ : ૩

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૩૪૯ થી ૪૫૦

ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર : નડીયાદ

સૌજન્ય : ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ફાઉન્ડેશન : મુંબઈ

પ્રકરણ ૧૦.

~~[illegible]~~ ભાગ.

મહારાજાની માંદગી અને [illegible] રાજ્યસંસ્કાર

રાણીજી દ્વારા [illegible] કરેલો પ્રયત્ન.
નિષ્ફળ ગયાં. જ્ઞાનીને [illegible] દ્વારા પ્રયત્ન
કર્યો. ત્યારે [illegible] મહારાજ [illegible] પાસે [illegible]
કરી. "મહારાજ, જ્ઞાનીની [illegible]
"તમારું [illegible] [illegible] છે."

"હા [illegible]!"

મહા૦— "આપની [illegible] કરવા [illegible] કરી-

ભા૦— "[illegible] તેની [illegible] તિરસ્કાર કર્યો કે-

"[illegible] છે!" "[illegible] [illegible]?" [illegible]

મહા૦— "એ જ કે [illegible]

"કોણ કહેવાયું?"

ભા૦— "જ્ઞાનીને જ વાત કરી."

મહા૦— "કોની આગળ [illegible] કહેવાયું હશે તે

"કહું?"

ભા૦— "રાણીજીના માટે."

મહા૦— "[illegible] [illegible] કરે તેને તિરસ્કાર [illegible]

"તો હું શું?"

[illegible]— "રાણીજીની [illegible] [illegible] [illegible]

રુક્મા — "~~[illegible]~~" [illegible]

"પરણાવવા ઇચ્છે છે તે રાજ્ય-સભી કે ~~[illegible]~~ ભાવ

"સંસ્કારી નથી.?" તો પછી દૂર રહેવા સંસ્કારના

"તાજિયાતો ઇચ્છાઓ શાને આ ~~[illegible]~~ સૂચના

"કરી હોય તો એ મારા અતિશય તિરસ્કારને પાત્ર છે.

"રજવાડાંના રાજાઓ પોતાના સંસ્કારે સાથે

"કાંઈ પણ કરતા નથી, અને મારા રાજ્યનો યા-

"રેસ પણ સંસ્કારી વાતાવરણનો પાત્ર બનતો નથી

"એની બુદ્ધિ અને મારે વાદી એનો અતિ પ્રાપ્ય

"ઉભય પણ દુઃખનાં કારણ હોય છે." ~~[illegible]~~

"તો એની સૂચના હું સ્વીકારું અને એનો તિરસ્કાર

"ન કરું તો હું એને ગંભીર રાજ્યકર્તા ગણીશ

"એથી એને એ તિરસ્કાર કરતો જ હું [illegible] એને [illegible]

"પ્રેમનો માર્ગ દેખાડું છું."

[illegible] આ સૂચના કરી-

નારા — "મહારાજ, એણે રાજ્ય-સભી [illegible]

"ભલે છે, અને પણ લોકો છે કે [illegible] ની પાસે મંગાવી

"~~[illegible]~~ એને પારખ ગણી [illegible] ની પાસે [illegible]

"તે ~~[illegible]~~ એવા [illegible] આ તરંગ ઉઠ્યા હશે."

રુક્મા — (વિચાર કરી) "હાં! હવે સમજાયું. ત્યારે [illegible]

"[illegible] છે — ~~[illegible]~~ આ સૂચના એની

"રાજ્યચિંતનનું ફળ છે એને એ [illegible]

[illegible]

"એનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો. મેં ભૂલ કરી. ભરત—
"શંકર, ત્યારે એ ભૂલ સુધારવા અને સુદર્શન પાસે
"જઈ આવો? કરો એનો એ ઉપકાર માનશો."

ભરતસિંહ ઊભો થયો. "હા, મહારાજ, રાજાનો
"ભૂલો કરે અને અધિકારીઓ તે સુધારવાનાં કરવું."

મુકુ૦—"બીજા રાજાઓમાં તો એમ ભિન્ન કરવું પડે.
"આપણા રાજ્યમાં આજ પછી આવશે."

ભરત૦—"મહારાજ, અધિકારી આપે મંત્ર ક્યાં ભિન્ન
"તે કાર્ય હોય તેમાં પ્રજાનાયકની પ્રજાને
"આપે તે રાજાને; તેના કરતાં અધિકારી આપે
"મંત્ર કરી ~~[illegible]~~ તેના ધારાધોરણ કાય દાદ
"તેમાં પ્રજાનાયકના વતી આવે તો તેમાં પ્ર-
"ધાનને માટે પણ કાંઈ આવે."

મુકુ૦—"ત્યારે અધિકાર બદલવાના આ વધામણા.
"કરતો હશે?"

ભરત૦—"જી હા, મહારાજ!"

મુકુ૦—"કબૂલ! મારા સ્વાર્થ અને ભાવનાના
"પ્રધાન! મારી પાસે હું આવે ~~[illegible]~~ પ્રજાનો
"મારી ભૂલ ઉઘાડી કરી ~~[illegible]~~ ભાઈબંધ
"તે વાતનો સ્વીકાર કરાવે તેનો મુકુન્દરાજ
"કેમ ના કહેશો? પણ કહે, એ વાત ન કાંઈ
"મનમાં આવવાથી ~~[illegible]~~ અધિકારીઓ કરે નહિ

"વાત ન કરતાં રાજદ્વારા સામા ઝઘડા કરે
"ને આપણો તિરસ્કાર કર~~[illegible]~~વાનાં નહીં હશે
"ખોટું કહ્યું! હું ન કહું છું કે રાજા-બાપુ આપણને સા-
~~[illegible]~~"હેરાન કરે છે, ને રાજા-બાપુ ~~[illegible]~~ પણ [illegible]-
"હારા ન કરતાં [illegible] ~~[illegible]~~ કહારા કરે તેનો
"ઇકકડો મ્હારી બહાર ન કરવું તો બાપુ શું કરે!"
[illegible]— "મહારાજ, હું હાર્યો. પણ આપણે હવે [illegible]
"વાત-કરીએ. આપણા [illegible] [illegible] [illegible]-
"રીએ." રામભજનનો બાકી ન [illegible] ને કહ્યું
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] છે ~~[illegible]~~ [illegible] ને [illegible] ને [illegible] પણ [illegible]
[illegible]— "તેનો વિચાર કરી [illegible] છે — ને કહ્યું [illegible]-
"[illegible] સાચું [illegible] સાચું [illegible] કરે તેના
"આમાં [illegible] હાલ [illegible] — [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] કરી [illegible] કરવાનું [illegible] કામ કરે
"[illegible] હાલ કરવું બાકી છે અને આ [illegible] ને તો
"કરવું તો તો ~~[illegible]~~ નહીં ન [illegible] કર્યું છે, ને [illegible]
"ને ન કરવાનું કામ કરવાનો મારો હું રામ કરી
"તો બાપુ."
ભજન.— "પણ મહારાજ, ~~[illegible]~~ રામભજનનો બાકી છે
"[illegible] હાલ નહીં."
[illegible].— "[illegible] ~~[illegible]~~ સાચું [illegible] [illegible] છે
"ને [illegible] બાપુ હાલ છે; ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

[illegible]

"સર્વે ગુંડાઓ સામે સર્વે ગુંડાં ઝઘડાં કરવાં તે
"શુદ્ધ ન્યાયથી નજીકના સંબંધ ન હોવાં
"ઝઘડા ઝઘડા ચોથ ભાગે છે. તેનું ગુંડાની
"સર્વે ગુંડાં કરવાં તેનું નિર્ણય તેનું નિર્ણાયક
"પ્રિન્સિપાલનું ટેબલ બંધારે આવે છે." દેવળાવાળા—
"પણ આમાં જ નિયમ રૂપે છે." ભદ્રા—
"મંડળ, દેવતાઓ રાજાનો નિર્ણય લેવા છે".

ભદ્રા— "મહારાજ, આમાં ઝઘડા પ્રજાની ઉન્નતિ ન આવો. ધર્મ તે-
"ઝઘડો ધર્મનું પણ રાજ્યતંત્ર તે [illegible] પણ ઉન્નતિ કરવાનું
"સુધાર પામેલું [illegible] સર્વે પણ [illegible] રાજ્ય
"હોતો નથી, પણ તેનું ધર્મનો લાભ [illegible]
"જીવ રાખવા રહું છું".

ભદ્રા— "તેનું આમાં નિયમ સામે
"પ્રજાના કાયદામાં તેનું રહેવું પરિણામ પડે છે તેનું.
"પણ પાછાં આગાં કાયદામાં કરી પડવાનું નથી. તે
"આપો કરે તે તેનું પગલાં, તે પાછાં તે
"સર્વે પગલાં. તેનું પગલાંપર અધિકારોનો ન
"પણ રહે તે ન ઉઠાય."

ભદ્રા— "પણ ઉપાય ન મળે તો ઉપાય લેવા પ્રજાના રૂપે
"ન કરવો!"

ભદ્રા— "તો ઉપાય ન મળે તો ઉપાય પણ તે ભદ્રા
"આપણામાંથી કોણ નથી મળે? તેમાં પણ ખૂબ રાજ્યતંત્ર
"છે—તેમાંથી ખૂબ રાજ રહે [illegible] [illegible] [illegible]

"તે જ રાજાનો વારસો."

જશા૦— "સાચે, પણ તેને રાજ-કુળના સંસ્કાર
"પ્રાપ્ત નહિ હતા."

મુળુ૦— "તે ~~…~~ ભૂતકાળની ઉપર મારા બાપનો
"પાછો ફરેલા હિસ્સાં છે. મારા બાપનોને રાજસંસ્કાર
"અને શાસ્ત્રિય સંસ્કાર ~~…~~ મળ્યા અને તેના આપનાં
"રૂપિયું ~~…~~ એ મારા વારસો અને તેના પ્રતાપે
"મહેનું ફર્યાં."

જશા૦— "પણ એવો પ્રસંગ આવે કે વારસે ફૂવત
"સંજોગ હોય અને સંસ્કારનો સાગર પણ તેમાં
"ન હોય?"

મુળુ૦— "તો એ આપેલો બાબતુ યોગ્ય અને ઉચિત
"હોય તેનું સ્વાભાવિક ફળ શું નહિ?"

જશા૦— "પણ આમ કરતાં વિરોધ અને અવરનો
"સંભવ." તેવડું જ નથી, પણ રાજાની પાછળ રાજ્ય
~~મુ…— " …~~ મિલકતો અને ભાઈનાં હકનાં
"હેવાનું શું તો ~~…~~
"વાત નથી!"

મુળુ૦— "ફક્ત કે તો તો રાજાનું — તેના
"સ્વતંત્ર અધિકારની તરફ ફરે. તેણે આપણાં હેતુ
"ન આપી હોય તો પાછળ આપનાર ~~…~~
"તેમ જ જાણવું કે રાજાની વારસાને જ યોગ્ય
"ગણેલો છે. આવા વારસાના હકમાં કે રાજાની
"વિશે તે કોઈ માણસના અધિકારની વાત નથી."

રાણી — "મહારાજ, હું જાઉં."

રાજા — "તે આપંનને સમજાવશે. આપંનને સમજાવશે

"કે જ્યાં સુધી એ પોતે મ્હારા રાજ્યને ચ્હાશે

"એવો મ્હારો અધિકાર રહેશે નહિ ત્યાં સુધી

"હું મહારાજ કુંવરને સહુ છોડી જાય

"પણ થવાનું નહિ, તો પ્રજાજન કરે મ્હારું ઉચ્છેદવું;

"મ્હારું રાજ-અભિમાન,

"અને મ્હારી રાણીને પ્રજા મ્હારી પ્રીતિ — એ

"એમનો ધ્વંસ થશે એવું કામ પ્રજાજન ઈચ્છે

"મારું મન કરી કરનાર નહિ. ઈશ્વર પણ એવ-

"નાશ થશે તો એવું રાણીને ઉગાર

"પણ ગમે ત્યારે આવશે — નહિ આપણાથી છૂટે

"તો એ રાણીને આપી અમુક રૂપિયે, જાગીર,

"આપંનની રાજમહિષિઓને ઉત્તમ આપશે, પણ.

"રૂપિયે કે પ્રજાની અધિકાર કાયમનું કરવા તે પ્રજા-

"ઉપભોગીઓને કૃપાને ત્યજી — મારે કહેવું નથી.

"એવું રાણીને પૂરું થશે તો તેને આપશે. ભોગવવું

"તેનું તેનું આપવું નહિ છોડે તો મ્હારા અદ્ભુત

"રૂપ કરવા મ્હારું તાજપોશી તેમનું સ્થાપન કરવા

"એવું કામ હું નહિ કરું. અને એવ [illegible] નહિ

"[illegible] એકલું મ્હારી જેના રાણીના પ્રીતિ

"જગતમાં નીતિ સત્યાદિ સાચવવાનું કામ, મ્હારી
"પ્રીતિ ઉપર [illegible] સત્તા ચલાવવાનો
"[illegible] નીતિ ઈશ્વરે આપેલો અધિકાર સૌ જનનો
"કર્મ કરવાનું પાપ, — સત્યસત્યાદિનું
"કામ સતી આ પાપ મ્હારી અમાનત [illegible] દીસેલું
"બીજાને ન ઈચ્છું તો હું તેમની રીત [illegible]
"તેના જેવામાં [illegible] [illegible] [illegible] વાત કર-
"ફરી કરવાનું ન નથી. આજ [illegible]
"પાળો નથી અધિકાર હતો. હવે મ્હારી
"સિદ્ધાંત આપ્યા પછી તે રૂપ આ વાતની સાચે
"સાથ મ્હારા કુળમાં પડશે તેણે મ્હારી આજ્ઞાનો
"ભંગ કરીને ત્યાગેલા છતાં તેને શિક્ષા કરાશે.
"જ્યાંરીઝ, શાંતનું, નીતિ, વગેરે સતી અપત્ય
"તો મ્હારી આજ્ઞા છે કે તેમણે અપત્ય વિવિધ કરવું.
"હું ત્યાં ભૂલ નહીં તો [illegible] હાથે [illegible]
"પછી ફરી હતી તેમ ત્યારે [illegible] રૂપ સમજવું.
જરા૦ — "મહારાજ — [illegible] [illegible] [illegible]
મુખ૦ — "જી, પછી [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] નહીં પડે. [illegible] સાથે
"પણ ફરી સિદ્ધ કરીશ મ્હારી આજ્ઞાનો [illegible]
"[illegible] રૂપ નહીં પડે."
જરા૦ — "મહારાજ —."
મુખ૦ — "[illegible] [illegible] નહીં [illegible] આજ્ઞા કરી

"પુરુષો."

સુરા૦ — "મારું કર્તવ્ય — મહારાજ — એ સમજાયું."

મુખ્ય૦ — "ત્યારે પછી શું કરવા આવ્યા હતા?"

સુરા૦ — "આપના મિત્ર ધર્મરાજની સેવા કરવા
"અને આપને જગાડવા આવ્યો હતો."

મુખ્ય૦ — "રાજાની સ્તુતિ ~~[illegible]~~ કરવી એ ભાટ-
"ચારણોનું કામ છે તેનો શું ભાગ્યો હતો.
"પણ પ્રધાનનું દર્શન તો આજ જ લાગ્યું."

સુરા૦ — "ક્ષમા કરો, મહારાજ. શબ્દફેર થયો.
"આપની આજ્ઞા લઉં છું." રાત્રિ પ્રણામ થયો.

મુખ્ય૦ — "~~[illegible]~~, ઠીક છે." ~~[illegible]~~

આ વાત થયા પછી કેટલીક વખત
મુખ્યરાજ અને મંત્રીમંડળનો વિશેષ પરિચય થ[illegible]
~~[illegible]~~ આપવાનો સંકેત ઉપર લાગ્યો. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ ગાર્ગીનો ~~[illegible]~~ એ ગામનો ગાળિયામાંથી રાજ્યને
~~[illegible]~~રાણી રાગતી ૭૫% ~~[illegible]~~ એ ગામનો વિના કરવા
~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ આપવા ~~[illegible]~~ મુખ્યરાજનો વિના કરવા લાગ્યો
માંડી. ~~[illegible]~~ કેટલીક રાત્રિઓમાં મનઃ કરતાં ગામ
ના વિચાર કરવા માંડ્યા.

~~[illegible]~~ "ગામનું હિત વિચારનાર વિનાશે ગામ
"ઉપરાંત સાથે પોતાનો પક્ષ ન ગાળ્યો ગામની માતા
"ગાળ્યા, અને ~~[illegible]~~ ગામસ્થાનકે તે ગામના માટે સુખ
"કામવાસના દૂર રાખી સ્થાના દેશરસે પવિત્ર ગાળી
"ગામની ~~[illegible]~~ સેવામાં સંપૂર્ણ કરવું," અને આ સેવા

"કરવાના કામમાં તેને પતિનો ~~[illegible]~~ દૂર ઊભા રહી
"આશ્રય આપવાં કરવો. વાલ્મીકિ પણ બાળકનું રક્ષ-
"ણ કરે અને માતાના. સંતાનનું રક્ષણ શું એ ત્યાં
"સુધી કે બાળકને પોષવાનું રક્ષણ આપવું હોય નહી તેમ
"~~[illegible]~~ ત્યાં તેની માતાનું ~~[illegible]~~ રક્ષણ એ પાળકે
"ભુરાણ નહી ~~[illegible]~~ એમ બાળકના પિતા અને તેની
"માતાનો પતિ - તેણે બેવડો ધર્મ છે. બાળકોના-
"બાળિકાઓમાં આ ધર્મ પાળવાનો માર્ગ ઉકેલી
"~~[illegible]~~ ઘણી કુશળતાથી રાખ્યો છે. તેમના
"સ્ત્રીઓ ~~[illegible]~~ અસ્વચ્છકાળે ઘરમાં અને પણ કુટુંબ માટે
"સુધી વિચાર કરી છે. આથી ઉલટું કાળે તે સ્ત્રીઓ
"બાળકના કુટુંબીઓ અને પતિના ~~[illegible]~~ કામધંધાને
"કરવું કરે છે, અને ~~[illegible]~~
"પોતાની ઉપમા માતાને રહે શોભતી અને બાળકના
"માતા પોતાનું શરીર, પોતાનો આનંદ, અને ગર્ભ તથા
"બાળકોના પ્રતિ પોતાના ધર્મ સાચવે છે. ~~[illegible]~~ પણ
"ઇતિહાસકારોના રાજ્યમાંના ~~[illegible]~~ મંદિરમાં જુદો માર્ગ છે.
"તેમનો સ્ત્રીવર્ગ કેવળ આગામાં નહિ — તેમનું ભુલાવવી
"આપે કોણે આજે તેમના પાસે નથી છે. તેમના માટે
"તેમના ગાદીઓ ઉપર વગેરે હોય છે — બાળ બાળકના
"માતાઓ પીડે સ્ત્રીઓ અને ~~[illegible]~~ સેવકગણોના પડખામાં
"હોતી નથી. મહારાજ! દરેકે તું ભુલાવશે દૂર રહો

"મીનળદેવી ત્યારે મળવાને કહેશે [illegible]
"દૂર્ગે અને તેમના પિતા સ્વાગત કરશે."

ગુજરાતની માતા મીનળદેવીના મહોત્સવ
છ આઠ માસ જેટલો ગુજારી ચૂક્યાં હતાં. [illegible] આરંભ
[illegible]માં પડેલા બાળક કુમાર [illegible]સિંહદેવની વિદ્યા
આરંભ આણે કરી હતી; અને ગુજરાતમાં ચરિત્રના પ્રવેશો
પતિ મૂળ નહિ પણ ચારિત્રનિષ્ઠ થઈ ગયો,
એવું હાથે સૌભાગ્યકંકણ રાખ્યું, અને ભોગ હાથનું કંકણ
ભાંગ્યું, ચરિત્રના સ્વામીના ચરિત્રના મહત્વનું અનુશીલન
કરતા તેમના મૂળપતિની પાછળ આનંદ-
ભોગનો કેવળ ત્યાગ કર્યો,
પતિપ્રેમ સૌભાગ્ય-ચિહ્ન પાળતાં હતાં, [illegible]
ભક્તિ અને સાધુતા સેવામાં ગાળતાં
અને ઉપાસના-દર્શનમાં ગાળતાં હતાં. મહોત્સવને
રાજમાતાએ આ વિદ્યાની અને ગુજરાતની
પોતાની શિક્ષા પછી ભોગમાં અને તેમને આપ્યા
કરી: "ગુજરાત, આપણે પોતાનું ત્યાં રહેશે ત્યારે
"[illegible] પછી હું હવે ત્યારે પિતા અને માત તે
"દર્શનમાં ગયા છે ત્યાં તેમના પદ ભાવેલું. ત્યારે પાછળ
"શોક કરશો ના. ત્યારે મોટા ભાગનું ચારિત્ર
"ભગવાનની આ ત્યારે માતા તેમના [illegible] ત્યારે

"મારે સ્થાને રાખજે. એ ટકોર મારી
"અને મારી રાણીની માતા, અને તેમ એનાં બાપનું."
"મને હવે આટલું બોલવાની શક્તિ નથી. પણ સંદેશમાં
"આ તમારો પરસ્પર ધર્મ કહું છું તે અમારો તો
"જે બાળ તમારી માતાએ પોતાના મહેલે [illegible]
"કુદરતના આ ભાષા પાળજો. સૂર્યવંશનો અને રાજવંશનો
"રાજમંદિરનો આ કુળાચાર છે."
જુવાન પિતા [illegible] લઈ બોલ્યા: "બેટા, તું હવે
"મારે સ્થાને બેસજે—હા! આપણો રાજવંશી
"પિતૃઓને [illegible] ઉપદેશની જરૂર નથી.
"બેટા, મારી જાન લઈ જાય છે—મને
"છેલ્લા [illegible] છે— [illegible], મારા [illegible]
"હાથ ધરું". [illegible] [illegible] પૂર આવે જો
[illegible] [illegible] માતાની આજ્ઞા પાળી, [illegible]
તેને [illegible] [illegible], [illegible] તેના હાથમાં [illegible]
આવ્યું. માતાની [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] હાથે [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] હાથનાં [illegible]
[illegible] માતાનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] બોલ્યો: "માતા,
આપનાં [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"આ તમારો [illegible] કે તમારો [illegible]

"મ્હારાં વ્હાલી વ્હાલી! આજ હું આ સંસારમાંનાં રૂપ
"માનવીનો વિચાર કરીશ નહી— ત્હારી કુંજમાં પાડેલાં
"રત્નપુત્ર વ્યાપારના કુટુંબને અને લોકને તેમ જ પેટે
"પાળશે. માતા, એમ બાળવિવાહને મ્હારા સ્વજન માટે
"સંસારસાગરમાં રંગાયા, એમ ~~મ્હારા વિચારો~~ મ્હારા
"બાળકો રાંક કે ~~પૂજ્ય~~ રક્ષણકારાઓની વિના રખ
"ડ્યા કરશે અને મ્હારા વિચારો આ દેશભાઈઓને સારો લેખ
"વિકાસ તેમ જ આપણાં દિવસો અને દેવાલયો
"આ લોકમાંથી પરલોકમાં ~~અને એ અને ...~~ જાય છે:
"બાળવિવાહ અને બાળવિધવાઓ ~~નાશ છે~~. માતા,
"એ આ ભૂતો માન આપણા. ઉપરાઉપર સ્વપ્ન
"અને તે અમને દેખ પરસ્પરમાંની અનાથતા તેમનું
"સ્વચ્છ કરી અને તેમના તેમાં મનમાંનો આવે
"અનુભવો! રત્નપ્રભા માતા! ~~એ~~ રત્નપુત્ર માતા! અમરા-
"હું તેનું આનંદથી સ્વીકારવું એ ~~...~~ આપણો ઉત્કર્ષ
છે! ૧૫ રત્નપ્રભા માતા! મહારો એ આપણો મંગળ છે."

ઉપરનાં આમ કરી વિનંતિ કરતી માતાની સાથે
પ્રાપ્ત, ~~...~~ સાથે માતાનાં માતાનાં ~~...~~ રત્ન-
કુસુમોની સાથે ~~...~~ આનંદથી ઉત્સવો લાગ્યા, તે ઉત્સવો
ઉત્સવો તેમાંથી પવન નીકળ્યો, તે પવનમાં ઈશ્વરનું નામ
દેખાતું હોય એમ પણ લોકોને લાગ્યું, અને તે નામ સાથે

રાજમાતાના મરણ મહોત્સવના આગળ દિવસ હતા.

આ દિવસથી ગુજરાત સરકાર
અને ભાંડુઓને શિષ્યોને "મહારાજ" કહી બોલાવ-
વા લાગ્યો, અને પોતાની રાણીને તેણે આજ્ઞા કરી કે
"મહારાજ"ની એવા પ્રીતિ અને માનથી રક્ષા કરવી.
સૈનાની રાણીને ત્યાંથી "મહારાજ"ને મંદિર મોકલ-
વાની ઉતાવળે ગુજરાત ગુર્જરરાણીને મંદિર રાખ્યો.
"આજથી ગુર્જરાણીના ગાદીપર મહારાજના આશીર્વાદથી
"મારા દેવરાજ ઉત્તમાંગની છાયા પડશે!". પરંતુ
ગુમાનથી તે રજાના સમયમાં જે બન્યું તે
ગુજરાતના ઇતિહાસમાં, તેના બીજા સામંતો, ગુજરાતની
અમલદારી, હિંસક સ્વાર્થ અને સત્તા અસહિષ્ણુતા રાણીને
સમય સાધીને એક મહાન અનુભવ આપ્યો નહીં ભાગ્યું. એક
મહેતા ભાગ્યનું અનુકૂળ સમય નહીં આપ્યું તેમ
દુઃખ દીધું, અને ભાગ્યે દીધું તેમ
દુર્બુદ્ધિના વિચારનો આનંદ, ઉત્સવનો આગ કરી-
ને રાણીને ઉપર આવ્યો.
ન રહ્યો, ન રહેશે, રાજા રાણીને ઉપર આવ્યો.

દૂર વાગતાં હતાં. અને ધીરે ધીરે વિજય-
નો સ્વર આવતો હતો. રાજા તે સાંભળતો દૂર બહાર
દોડ્યો. અંતર મહારાજની ઇચ્છા રાણી સાથે વાત કરવી
રાજાએ જોયું. એ દિવસના સમાચાર — ઉતાવળે મહારાજે
ત્રિભુવન મહામંત્રીઓ પધાર્યા હતું — તેને ૧૩૩૨-

વળી મસલત કરી બોલાવશે હતો.

મુકુન્દસિંહ રાણાને કહેતા હતા: "રાણાસાહેબ,
"આજે હવે મહારાજ સાથે લડાઈ કરવાનું સાહસ ન કરવું"
રાણો: "પણ મને તે આવડતું નથી."
મુકુ૦— "દાદાજી હવે ઉપર રાજમાં હતાં
"તે કેમ કહેતા કે
x "હાવાં નથી જોયું હવે ચાલો
"મને સંપૂર્ણ કરી બોલાવ!"
"ભલાઈ પણ કેમ ન કરે કરવું."

મુહમ્મદ દ્વાર ઉઘાડી સાંભળીને. રાણો પલંગ
ઉપર અને મુકુન્દસિંહ સામે નમન કરે,
ને બેઠાં હતાં ને ઉઠ્યાં.
મુહ૦— "કેમ, મુકુન્દસિંહ, મારા ઘરમાં કુશળ છે
"ને કે!"
મુકુ૦— (હસીને) "મહારાજ, આપ કુશળતા પૂછવા-
"માં મહારાજ કુશળ કરીને છે ને ઉત્તમ કરવો છે મારા
"આવો હું દરબારનું કામ છે."
મુહ૦— "આજે તું ના દીઠો કે નથી નથી"
મુકુ૦— "આજ દીઠો હવે મહારાજે
"પાછું નામ આપીને કરું છું
મુહ૦— "મહારાજનું નામ લીધું આજે તું કે ને આપવું
"દીઠો."— મહારાજ પલંગ પર બેઠો. રાણો ઉઠ્યો

x ...

લાગણી સહીને ઊભા.

સુમન— "મધુમતિજી, રાઠોડની સુંદરતા કહ્યાં તેમાં
"જોવું કેવું લાગે!"

મુકુ— "મહારાજ, ચંદ્ર સંપૂર્ણ હતા પછી રાજિયે
"રાજિયે ~~[illegible]~~ ચંદ્રવિજય અને ચંદ્રના કાર્ય કીધા
"કેટલાં કરે છે, અને રાઠોડોના જુવાનો આ ઉપર
"ઉતાર્યો એ તો અપમાન કરવા જેવું હતું—તેમને
"એવો હક નહીં."

સુમન— "આમાર સૂર્યવંશીનાં એવાં કામ કર્યાં ન
"દીઠાં."

મુકુ— "મહારાજ, રાઠોડોનું શરીર ચંદ્રવંશીનાં
"ઉત્તમ કહેવું છે અને રાઠોડોની પાસે આવ્યો આપીને તે ચંદ્રવંશીના બુદ્ધિવિભાગમાં
"નહીં આવે અને તેઓના વિવાદ ભાગે સમજાયું છે."

સુમન— "એમ? ત્યારે હવે તેમ કરવું પડશે—પણ
"એમ સૂર્યવંશીના જડ જેવા રાજાઓને એમ ભાગે નહીં.
"આવશે?"

મુકુ— "મહારાજ, ચંદ્રવંશી ~~[illegible]~~ રાઠોડોમાં વિના
"એવું છે કે તમારી હકીકત સાથે જેવા સૂર્યવંશના ચંદ્રકાંતિ સમાન
"અને રાજકીય કહે છે."

સુમન— "એ વાત તો ઠીક. પછી કહો, આગળ માંડવી

"પૈસા પૂરા ઉઘરાવી ક્યારે આપશો?"

મુકુંદ — "માતાજી આપને ફુરસદે વિનંતિ કરવા "આવ્યો છું."

પૂજારી — "માતાજીની શી આજ્ઞા છે?"

મુકુંદ — "હાલ રાણીજીએ માતાજીને મંદિર આવી "હતાં તે પ્રસંગે માતાજીને કુંવરીજીની પરીક્ષા "કરી આપી હતું છે કે "રાણીજીને એવી આંતરિક શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેનું "પરિણામ પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. "રાજનીતિએ પણ આપના જ ગુણલા કર્યા છે. માટે "મહારાજ, આપની તે બધી કરવી ઇચ્છા છે "તે બાબત સંસ્થાપકના આગળ કરે ત્યાં રાણીજીએ "આપના મંદિરને માન ફૂલમાં રાખી આપડા માતાજી "મંદિર બનાવવું," એવી તેમ કરવા દેવા આપે આપની "આજ્ઞા આપવી," એવી માતાજી આપને વિનંતિ "કરી છે."

પૂજારી — "મુકુંદમહેરિકા, માતાજી મારી ઉપર એવા "કરે છે તેથી તેમના વચનથી હું ઓશીંગણ થયો છું. "એમની આજ્ઞા તો મારા શિર ઉપર જ છે અને "રાખું છું." આજ મોંઘવારી પ્હોંચે તો આજ્ઞાપાલન "સંપૂર્ણ અનુકૂળ હોય નહિ."

મહુ૦ — "મહારાજ, (રચનાના) ગુરુની કૃપાથી છે; માટે જ આજ
"રાજ્યે [illegible] માર્ગે હું ફેલાવતો હતો."

મુકુ૦ — (હસી પડી) "ઠીક કરો ત્યારે. પણ ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ કંઈ દહાડામાં નહીં આવતું સમજવું તો
"હવે પડખામાં કે વસ્તીમાં તો કોઈ ભાળે જ કેટલું
"સમજાશે?"

મહુ૦ — "મહારાજ, સર્વ દાસીઓના શક્તિ તો આવવા માટે
"પણ હોય છે કદાચ એટલું; પણ એ કોઈ વડે આવે પુરુષ કોઈ
"કુમકીવડે ભાળે લઈ એ તો ક્ષત્રિયાણીઓની શક્તિના બાપ છે,
"મહારાજ, આપના પિતૃ આપના દાદાનું રક્ષણ કરે પણ
"પારકાની ~~[illegible]~~ શક્તિ તે તો આપની જ."

મુકુ૦ — "ઠીક. માતાજીની આજ્ઞા શી આવી છે?"

મહુ૦ — "માતાજીએ કહાવ્યું છે કે [illegible] સ્વાર્થે મંદિર
"આવશો ત્યાર પછી તેમના ગર્ભ-બાળકના સંસ્કાર
"માટે જે જે સંકલ્પ ~~[illegible]~~ કુળાચાર પ્રમાણે
"નિર્ધારેલા છે તે બધામાં ~~[illegible]~~ રાજા આપ પણ
"વારંવાર (~~[illegible]~~ [illegible] મંદિરે) આવવા જ કે માતાજીનો હેતુ જ છે
"ત્યારે ગર્ભવતીની સંભાળના આચાર-વિચારનું
"જ્ઞાન રાજકુમારીને નથી રહે." મહારાજ, આપનાં
"ભાભી હેતુ એવો છે કે આપણી ~~[illegible]~~ ક્ષત્રિયાણી આવે

"આમાંનું દરેક વખતે દુર્લભ થઈ પડશે કે કદાચ
"નથી, માટે આ દુર્લભ લાભના પ્રસંગે [illegible]
"આપણાથી આદર આપી કરવા ઘટતા
"નથી; અને વળી, પવિત્ર ગર્ભવતીને પતિ [illegible]
"દરેકનો અને તેના ઉપરાંતનો આનંદ પામવાનું હોય છે તે નિરંતર રહ્યું
"કરે છે અને તે હાલ પૂરવાથી ગર્ભ ઉપર પ્રીતિ
"થાય સંપૂર્ણ થાય છે; માટે મહારાજ, મહાભારતની કથાનાં
"આપે આજની મહેફિલમાં શ્રવણ કરાવવાં
"તે આપના લોકો કુળાચાર માફક આપને જણાવે છે."
મહા૦— "પુરોહિતજી, તે કુળાચાર પણ હું પાળીશ."
પુરો૦— "મહારાજ,
"તારાઓ [illegible] રહેતા છતાં દૂર તે કાળે ચંદ્ર રહેતા [illegible]
"ચોથે તેમ દશાઓ [illegible] ગર્ભની હોય તે કાળે જ
"આપે આજે આવા દરેક આપવું."
મહા૦— "તે વિધિ હું સંપૂર્ણ રીતે પાળીશ."
પુરો૦— "મહારાજ, [illegible] વખતમાં [illegible]
"[illegible] આવવાથી થાય છે; આપના કુળમાં ઉત્તમ [illegible]
"ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ લેવાય છે. [illegible] ઉપરાંત,
"મહાભારતના દરેક સાંભળવાને [illegible] વારંવાર [illegible]
"[illegible] ગર્ભની [illegible] સાંભળે [illegible] થાય છે;

દ. [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ રસિક
"ગર્ભવતી કરે તેવી ગર્ભની વૃદ્ધિ પવિત્ર સુંદરતાની
"સંસ્કારી હોય છે; ~~[illegible]~~ મહારાજ, ~~[illegible]~~
"ગર્ભવતી સુંદર[illegible] શિખર લગી [illegible] કરે ત્યારે
"ગર્ભની વૃદ્ધિ ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~
"ઉછેર કરતી રીતિ છે; ગર્ભવતી ~~[illegible]~~ [illegible] પામે
"ઉભા ઉભા આનંદ પામે અને આશિષ આપનારા લગી
"જુવે તેમ તેમ ગર્ભની વૃદ્ધિમાં શાન્તિ અને ગર્ભ-
"[illegible] સ્ફુરે છે અને કુટુંબીઓના ઉત્સવના હોય છે;
"આવા [illegible] રીતના ગર્ભવતીના [illegible] [illegible]
"પુત્રોનો [illegible] તેના [illegible] [illegible] તેમ તેમ ગર્ભ-~~[illegible]~~
"નું [illegible] આનંદ-શરીર [illegible] છે; [illegible] [illegible]
"[illegible] ગર્ભનાઓ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]-
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ તેમ તેમ ~~[illegible]~~ ગર્ભની
"[illegible] ~~[illegible]~~ પુત્રોના [illegible] [illegible] [illegible] છે."
"~~[illegible]~~[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
"મહારાજ, ગર્ભવતીને આ સર્વ સંસ્કારનો [illegible]
"[illegible] હોય ~~[illegible]~~ અને તેને [illegible] ન પડે
"[illegible] [illegible] આપે [illegible] કરવી, અને [illegible]
"[illegible] ને અર્થે [illegible] કરે ત્યાં આપે ~~[illegible]~~
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તેની [illegible] [illegible]!

સુભા૦— "મધુમાલિકા, મહારાજની આ આજ્ઞાનો હું
"કેવળ ભક્તિ અને આનંદથી પાળીશ, અને ~~[illegible]~~
"છે તો સર્વ કાળે ભલે ને નહિ આજ્ઞા માટે રાખે
"એક મારી માગણી મહારાજને વિદિત કરજો".
"[illegible] ના કરેલો જ છે."
મધુ૦— "મહારાજાએ તો સંકલ્પ ના કરેલો જ છે!"
સુભા૦— "મહારાજની ભેળ કોપ આવ્યા છે!"
મધુ૦— "મહારાજની ~~[illegible]~~ વિચારના આરામમાં
"સાંભળી કહે છે, ને ઉપરાંત એમણે પણ તો
"છેતરવા કરેલા છે ને આપની સંમતિ આપે આપતી
"વિદિત કરવા મને કહેલું છે."
સુભા૦— "મહારાજની કરેલ સર્વ વિચારણા કબૂલ જ છે, તે વિચારણાને
"માટે હું ને બાળકો પૂરાં ઓશીકાં છે. તે ~~[illegible]~~ અમારી
"આશીર્વાદ અત્યાર કરી દે કે તેના
"વધારે વાર દૂર ન રહે". તે તો આપની
મધુ૦— "આવા એના તે વાર વાતચીત કરનારી ^ કરશો,
"રાજમાતા મહારાણીનાં ~~[illegible]~~ પધારો,
"સાંભળીઓનાં ~~[illegible]~~ ઠકુરાણી ઠકરાણાં, તે વાર ~~[illegible]~~
"સહેલીઓનાં ~~[illegible]~~ ઝુલાવ કરીશો, અને ને ઉપરાંત [illegible]
"[illegible] ઝુલાવ: [illegible] સંગા [illegible] ગાયના [illegible]
"આ [illegible] આપણી ~~[illegible]~~ મહારાજ [illegible] [illegible]
"અને મહારાજ પતિ ના છે [illegible], પણ ને આપના [illegible]
"[illegible] [illegible] આપ [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]

"કુદી કરતાં નહીં. પણ
"ઉદરમાં હું હતો ત્યારે અભિમન્યુ
"ચક્રવ્યૂહ પાસે આક્રમ્યો સમજાવ્યું પૂર્વેનાં વાપરી
"કરી હતી તેમ આપના અવિચળ બાળકનાં ગર્ભ પરાક્રમનાં
"યુધિષ્ઠિર મહારાજ શાંતિથી પાસે વાંચ્યા કરતા
"ધારે છે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેમની
"માતા પાસે ઉત્તરે પાંડુ ચક્રવ્યૂહભેદનની પણ આમ
"ગર્ભમાં પ્રભુના વાર્તાઓ કરી હતી. મહારાજ, ગર્ભ-
"માતાની પાસે કરેલ વાર્તાઓથી બાળકનો આત્મા
"બંધાય છે."

શકટાલ— "મહાભિક્ષુ, મગધરાજ મારે માટે આટલી બધી
"ચિંતા રાખે છે તે ઉપકારનો બદલો હું શી રીતે
"વાળીશ? મને તો આપનાર મગધરાજની ખુશી
"મારે માટે આટલી ચિંતા કોઈ દિવસ કરતા નથી.
"પડેલો મને સાંભરતો નથી. તેમના કરતાં આપ
"મગધરાજ તો ચિંતા કરે છે તેનો ઉપકાર
"ગણી લઉં. વાહ! આ દેહ રહે કે ન રહે પણ
"મારા ત્યારે આ ઉપકાર ભૂલાતો નથી. ભલે લાખવાર
"અંગના ભૂલી જાય તેમ હવે કંઈ નહીં. વાહ!
"આ ઉપકારના બદલામાં આપણે તે શી રીતે

"[illegible] કરી રહ્યો છું! અરેરે! એમને લાખ વસ્તુઓનો
"ખપ પડતો હશે, આપણે એમનાં મહાજન એમને
"લાખ વાતોની જરૂરના સાધનો હશે, એમને કંઈ કંઈ
"ગુપ્ત દુઃખ પડતાં હશે, પણ તે ઉદારતાથી સહી
"અનેકવિધિ મારા જરૂરના વિયોગનો
"આજુ (ભાર) એમણે બતાવ્યો છે તે [illegible] ગયું લોકે લગે
"આ શરૂ જરૂરતાઓ પણ એટલી કેટલી હશે! હાલો!
"મહારાજની પ્રતિભા દર વખતે નાંખે છે!"

ઉભરાયાં અને મુકુન્દરાજના નેત્રમાં અશ્રુ ટપકી પડે તે લ્હોવા લાગ્યો.

મુકુંદ— "મહારાજ! આપના મહાન દુઃખના ઢાંકનાર
"આપના જેવાને આ દશામાં નાંખે એ દુર્જનતાનો
"સજ્જનોનાં અનુભવોની નાનકડી પર-
"નાનકડું ઉદાહરણ છે. મહારાજ, આપ જેવા વિરલ સજ્જન
"[illegible] કહેવું છે કે*

"मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः।
"त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः॥
"परगुण परमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं।
"निज हृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः॥

* મન, વાણી, કાયામાં જેમને પુણ્યરૂપી અમૃતથી ભરેલા, ઉપકારોની શ્રેણીથી ત્રણે લોકને પ્રસન્ન કરનાર, પરમાણુ જેટલા પારકા ગુણને પર્વત જેવડા કરતા [illegible] પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામનારા સજ્જન કોઈ વિરલા છે.

"મહારાજ! મહાકાળ આમાં આપના ભેટ
"કંઈ (ઉપકાર) કરતાં નથી — એ ગર્ભરત્નાગારના રત્નભંડારના ભા-
"ગમાં ભંડારની આમાંક રહેલાં છે તે રત્નો
"સંભાળ રાખવા સૌ તે રત્નમહાલનું પ્રધાન કર્યા છે.
"મહારાજ! આ રત્નમંદિરમાં પણ કુંજ પણ તે
"આજ સુધી સાચવ્યા મહાકાળની અધિકારી એ
"ચિંતા રાખે છે, અને કલ્યાણ તે ચિંતાથી વધુ
"આપે છે મહાકાળ એની ચિંતા
"કરતાં નથી તેની ચિંતા કરી
"છે કરી સાચવ્યા તે મહાકાળની પણ
"કલ્યાણકારી પણ આપનું કામ કરે છે તે
"કલ્યાણકારી પણ ઉપકાર કરતો – મહાકાળ
"સર્વ – એવા કરતો કે ઉપકાર કરવું રાખે
"કુદરતે અવકાશ નથી છે કરવું સાચવ્યા-
"તેને આ આંખે આપ્યા છે. મહારાજ,
"તેની આ આંખે ચિંતા કરે છે તે આજ
"કે માટે મહાકાળ આજ એ ચિંતા કરે છે.
"નહીં વીતેલા જમાના ઠાકર થઈ
આવી વાતચીતને અંતે રાત્રી આવ્યા ... મહાકાળની
મંદિરો, રાત્રે આનંદ-ઉત્સવ થઈ, ગઈ. મહાકાળની
ચિંતાઓ અને આશાઓ પ્રભાતે ઉદય કરી.
ગર્ભ-રત્નભંડારી પુરુષનું મંદિરમાં મહારાજા મંદિરમાં
રમવા લાગ્યો, અને તેની

---

૧. ઇરાદ.

"સંગીત સાથે શિલ્પકારોએ મસ્તકે કિરીટ મુકવાની વિધિ પર

શરૂ કરવા લાગ્યું. મહારાજ અને રાજાઓએ પુષ્પ ફરી પુષ્પ-

રાજ એ નવા આરતી ઉતારવાની ક્રિયા. પોતાના હાથમાં

રાજાના હાથમાં લાગતો આવતા અભિષેક

મહાજનો એ રાજાને મુખ્યાધિકારીઓ સંદેશા કહ્યા: અભિનંદન

"મહારાજ, મહાજનો આ રાજપૂતનો

"વરસોમાં તેના ફોજના હતું પોતાના ફેલાવી રહી છે

"ફરીથી છે તે આપને બતાવવા ઈચ્છે છે કે તેમ

"જ્યારે હવેની લાગણીઓમાં તેની વૃદ્ધિ થાય

"ફરવામાં આવે. આ શિલ્પકારોને સિદ્ધિની મહાજ

"ન તેઓની પાયામાં આપ્યું છે અને ઉપર

"વર્ષના હતા હોતા હતું આજ આવી શિલ્પના

"તેઓને જાણ કર્યું નહિ. મહારાજ, સિદ્ધિનું આપના પાસે લાવ્યા છે.

"પાર ઉતર નથી તેમ હવે અમારે નથી શિલ્પના

"પોતાના-તેજનું ... લાભ આ ભાગમાં છે તેને

"વધારી, પોતાની, આપના તેજથી અધિક તેનું ફેલ

"બનાવ હોય એ હવે. આપનું કર્તવ્ય છે તેમ છે

"રીતે જીતતા ન રાખીએ એમ મહાજન આપને

"વિનંતિ કરીએ છીએ."

"મહારાજ, સંસારમાં પડેલા મહાજનો

---

૧. આ ... હિંદુસ્તાન મહત્ત્વ, ઉત્કર્ષ ૨. ... ૩. ...
નું આરોગ્ય, development. ૪. ... ૫. ... ૬. ...

"માટે દર્શનીકના અનેક પ્રસંગો બનેલા જ હોય છે,
"તેમાં દીક્ષાર્થીના અનિવાર્ય છે અને તેની સાથે
"પ્રભાવ શુદ્ધ કરવામાં ગુરુવાદ્યનો ઉપયોગ છે.
"મહારાજ, કરવાના દીક્ષાને ઉપયોગની ~~[illegible]~~ ઉચિત
"અનુભવવાળા ઉત્સાહીને ~~[illegible]~~ દીક્ષાની સાધિકાર અવકાશ[2]
"ભિક્ષા લઈને પ્રચાર કરવા મોકલે, તેમ યૌવનમાં
"દીક્ષા સાથે શુદ્ધ કરવા તત્પર ~~[illegible]~~ કરવાનો
"સાધુ થાય છે તે બાલ-દીક્ષાને બાલબ્રહ્મચારીમાં
"આવું ધારી છે તે બાલ-દીક્ષાને બાલબ્રહ્મચારીમાં
"આનંદ વિના ~~[illegible]~~ બાળો ક્રોધ મનોવિકાર
"દુર્ભિક્ષ કરવાથી માં. મહારાજ, આ બાળકોના
"અનુભવ વિના સારું આવે નહીં અને ~~[illegible]~~
"એના મનમાં આવ સંસ્કારની પેઠે તે ~~[illegible]~~
"દેવાનો પરિચિત થાય નહીં તેને ~~[illegible]~~ માતાના
"~~[illegible]~~ સ્વામ શુદ્ધ અધિકારી વિના રહ્યા છે
"અને સાધનાની તથા પ્રાર્થનાદિની પાકી પૂરી જેમ
"મિત્રા રહેલા છે. મહારાજ, એની સાધિક વિના
"રાખે, રહેવા, એ બાલ-દીક્ષાનું કુટુંબ-પરિવારને કર-
"માવા દેશો નહીં. મહારાજ, મિત્રના સ્વાર્થ વગરનો
"આનંદ એ બાળકનું સંસારની રાખે છે તે સાધ-
"નો સાચો નાશ થશે નહીં."[3]
"મહારાજ, આ ~~[illegible]~~ બાલક-દીક્ષાનું કારણ-નામ.

1. સ્વામી રામ. ર. દાસ, મારા, ૩ બાળક દીક્ષા ~~[illegible]~~ વાડી-નામ.

માલિકો
"~~[illegible]~~ ઉપર અધિકાર મનાવે કે
"~~[illegible]~~ પોતાના અને વાલીઓના હાથમાં આવ-
"શ્રી રાખ્યો હતો. અને માલિકોના હાથમાં રહેતો
"ઉપાય ભાગે છે, અને અનેક મજૂરોનો આગ્રહ
"ધંધાને ફરમાવર બાબતે ~~[illegible]~~ તેમ અને તેનું
"~~[illegible]~~ કરીને આજ્ઞા પાછી લેવું તથા અને
"કુદરત ભિન્નભિન્ન ધારે છે. મહારાજ, આપ ભિન્ન
"છે અને આપની ~~[illegible]~~ અનુસાર કરાય
"મહાન પ્રતાપ પુરુષ ધારીને ફરમાવ્યા અને તે
"[illegible] માલિક ~~[illegible]~~
"ઉપાય મને આ બાબતનું માટે ~~[illegible]~~
"મહારાજ, પાછી ~~[illegible]~~ ફરમાવ્યું માટે અધિકાર
"આપ આપવ પુરુષને રાખીને અને તેના અધિકાર
"પૂરો ~~[illegible]~~ નહિ ગણાય કરવા પણ
"બાબતની ધારણા નથી. ~~[illegible]~~ માલિક વાળીને
"બાબતને કેવા ઇચ્છા ~~[illegible]~~ રાખો કરું ~~[illegible]~~
"પ્રજાને ~~[illegible]~~ બાબતને હાથ કરીને નહિ; માટે ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ તેમ ~~[illegible]~~ આપવાની કેવાનું નહિ
"મજૂરો ~~[illegible]~~ મજૂર-ભિખારી ઘડીભર બાબત
"મજૂરો ~~[illegible]~~ હાથ બાકી ~~[illegible]~~ આ ખેલ
"મજૂર મજૂર મજૂરના હાથ ~~[illegible]~~ છે. ~~[illegible]~~ બેઠેલો
"બેઠો ભાવ નથી અંદરનો વાત ~~[illegible]~~ બાબતને.
"પછીથી માગ ~~[illegible]~~ તેમ ~~[illegible]~~ બાકીના રહી બાબતને
"રાજા-બાબતને ~~[illegible]~~ મજૂરો પણ ~~[illegible]~~ થઈ છે"
"મહારાજ, આપના ઉપાયથી એ વચમાં વહેતા

"એને બુદ્ધિમાં પ્રેરેલા પુરુષાર્થી પણ ભરેલ
"જાણું નહિ તો તે ગાળા સેવાધર્મ
"પુરુષ જેવા જાનકી જાણી એવા
"કૃષ્ણ આરોગ્ય આપે તો નહીં જ રામે પણ
"જાનકીનો રૂઠવું કે જાણું કોપ પણ એ આવ્યા સ્વપ્નમાં
"પણ રામે એવા પુરુષનો સત્કાર કરવો
"ફરમે. મહારાજ, આફરમાં સાથ રાખવી એવું જ પત્નીને
"મારી સહેજે ફરિયાદ. જાનકીને તો
"ઉત્સાહમાં રાખીને જ કામ કરાવવું."
"મહારાજ, ત્રિકાળમાં ઉપજતા જાનકીને
"આધારની પ્રતિજ્ઞા ન કરીએ – એમ કહીને +
"એમ આપ પણ ન કરીએ. પતિવ્રતાની
"એમ પ્રજાનું સારું કર્યું છે એને
"દેખ્યું જગાડી જાનકીને પોતાનાં બાળકોમાં ક્યારે
"જાનકી પોતાના બાળકોની ભાવના જાણે
"કે છે, એને એ ભાવનાની જાનકી
"ફરે છે. જાનકીને
"જુદી કરવાનો
"મારા આવેલા જાનકી કરી નથી
"જાણે પણ ભગાડીને નહિ, રાજ્ય કરવાના
"બહાર કાઢવું નહિ. મહારાજ, તો ગુરુને
"એના રાજ્યમાં આશ્રય ના જાણ્યું નહિ, પણ
"હવે આપ જાણો કે જે જાનકીને ભગવાન
"પ્રભુમાં એ જાણું ફરી તો એ જાનકીને મહારાજ, પૂજવા
"પ્રભુમાં ભાવ કે એવું કરવું નહીં રાજ્યમાં, અને
"જાનકીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું જોઈએ
"જાણે તો એમ વિચાર કરવા આપ બહાર વિચારી જોજો."

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ [illegible]

મૂંઝેલા રાજકુમારને રાજાએ પોતાની આંગળીએ વળગેલો

હતો [illegible] નીચા મોકલી રાજ લાવવા માટે ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ ગોઠી વિનોદ કરી તેના પરીક્ષા કરવા

ભાણો: "કુમાર, હવે મામાજી વિના નહિ ગમતું હોય?"

કુમાર—"મામાજી વિના તો નહીં ગમે, પણ આપને ~~[illegible]~~ હવે પણ મામાજી વિના ફાવતું પડે છે તેમ

"રહીશું."

[illegible]—"મહારાજ, એ વિચારમાં કાંઈ નથી [illegible] રાજકુમારો [illegible] "રાજનું નથી. સર્વ ધર્મ [illegible] "મળ્યાં આપેલો વિચાર ~~[illegible]~~ [illegible] "~~[illegible]~~ રાજાઓનું ધર્મ [illegible]

[illegible]—"[illegible] કુમારે [illegible] હાથે [illegible] "[illegible] તો રાજાને કરવું પડે છે—તો "શું કરશો?"

કુમાર—"આપ રાજાને કરો અને [illegible] "જુઓ કરતા કે રાજાને [illegible] "આપે રહીશું, આપ [illegible]

"તો આપ ફરમાવો તે કરીશું."

મુંજ — "મહારાજ, આચાર્યનો રાજવિદ્યાનું માગ્યું
—"મારા મુંજ — ને આપવું જો આપના અધિકારમાં છે."
આચાર્ય ~~[illegible]~~ હવે વિચાર કરી
— "મહીપાળ, આ રાજ્ય
દાનમાં મુંજ રાખવું! — "મહીપાળ
"જોઈ એ કરીશ તેમાં વચ્ચે આવવાનું
"ના કહેવું છે! — ત્યારે આચાર્ય વચમાં બોલ્યા
"ના!"

મહીપાળજીના બધા કુમારો ઊભા
થઈને રડવા લાગી અને તેમ કરતાં કરતાં
આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેને રડતા રડતા જોઈ
~~[illegible]~~ બહુ ભાવે, ~~[illegible]~~
"[illegible]! — મહારાજ! ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ સમાજનો સૂર્ય ઉગતો
~~[illegible]~~ તેમ આપનો
"ઉગતો નિમિત્ત આપું કહું છું રાજવિદ્યા-
"ધારે આવતો ઉગતો ~~[illegible]~~ રાજકુમાર
"નો આરંભ કરતાં પહેલાં આપના ~~[illegible]~~ મન વિચારીને અધિકાર
"બંધ કરે છે તે કહે છે કે મારા પાસે અવતાર
"પ્રવેશ ના થાય."
~~[illegible]~~ મહીપાળ: "મહીપાળ, હજુ તું નાના-

"મહાત્મા દૂધિયા નથી તો કંઈ કરતા નથી" ૩૯૮

મહેં૦ — "તો આપ મને શું કરશો ? ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ મુનિશ્રીરામ ચિમનલાલને જોઈ બોલ્યા: "મહારાજ,

"મહાત્માને કંઈ પણ આપણે કશો શાસ્ત્ર તેને

"શાસ્ત્ર શીખવે કરે મને હવે આપ લાગો !"

મહેં૦ — (હસી પડી) "આપે ~~[illegible]~~ આપવું જાય તો હવે રહ્યું —

"શું !"

મુનિ૦ — "હું ~~[illegible]~~ સાચી આપ ~~[illegible]~~ નું બોલાવીશ નહીં."

મહેં૦ — "મહારાજ, અત્યારે આપ કરવા લાગો આપના

"માંગવા ~~[illegible]~~ ના અવતરિયાના ?

"ભગવાન, ~~[illegible]~~ આપે કરવાનો શિક્ષા આપવી

"આજ, અને ~~[illegible]~~ સ્વામીજીને જાણે કરવા નથી શિક્ષા મને કરી-ને

"— મારી અને આવનારા ~~[illegible]~~ ના દુઃખનો

— મહારાજ, દેવ સ્વભાવનું ~~[illegible]~~ નો તો બોલવાને

"સાંભળીને આ બાળક-બાળાઓને હવે તેના પાસે

"અંકુર આજ આપ દૂધ ~~[illegible]~~ સૂકવવા

"કૂરવા લાગો છો !"

મુનિ૦ — "મહારાજ, સાચી વાત આપને કરી દઉં,

"~~[illegible]~~ ગાય તો આ મહાપાપને ~~[illegible]~~ તો

"ઉંદરડી કૂતરાં અને ગાય તો એને ગમાણેથી બહાર

"રોકો. મને આજ આપના શાપે વાતો કરવાનું ."

"મન કહું છે તે આખી વાત નથી ગમતી નથી."

૧. શ્રીમદ્ નથાની અટકાવિ

મધુ — "કુમાર, આપ વાતે વા ઠુમકનો ફુવારો મુકો તો

"હું ~~[illegible]~~ રહન નહિ."

મણિ — "હું કાંઈ નવો ફુવારો મુકતો નથી. વારા

"મધુપુરામાં નવાઈ ના તે ગલ્લીગલ્લીથી નવી જાતે

"ઈશું."

મધુ — "લ્યો, આજે હું આ વાતો રહી." ~~[illegible]~~

"~~[illegible]~~"

મણિ — "ભલે તેમ.

"હવે બોલવાનું બંધ રહ્યું. કુમાર મધુમાલિકા નથી

બોલ રહ્યો, બીજો આ બોલતા નથી.

બીજ રહ્યો, બીજે આ બોલતા નથી."

મણિ — "મધુમાલ, બોલતો ~~[illegible]~~ કેમ નથી?"

~~મધુ~~ " મધુમાલિકા બોલતા નથી. બોલતા બોલતા બોલ

રતિ. — "કેમ બોલતા નથી?"

મણિ — "નવી બોલવાનો ના કરી તે હશે તો

મગન — "બોલે?"

મણિ — "હું બોલવું ~~[illegible]~~ આજે તો બોલે.

મગન — "તમારે શેના પણ કેવું બોલવું છે?

મણિ — "માલણથી ફુવારાનું બધું ભીંજે છે અને મધુમાલ

"ફુલેલું, પણ ફાલ રાખે ચાલતા છે તે ફુલેલ નથી."

"પાણી મને ફુલેલું છે તે આવ ફુલેલ નથી.

મગન — "શું કહેવું છે?"

મણિ — "એ વાત મધુમાલ કુંજે."

મકુ૦— "હું તો ભુલા ગય છું"

મુનિ૦— "ભુ...લા... લા...ફ્ટા ભોળા રે — ભોળિયા

"હજી તો ભૂલી ગયો છે."

મકુ૦— "એ તો પોતાનું ભુલું છું મારે ભૂલી ગયો છે"

મુનિ૦— ~~...~~ "વાહ, ભોળા તો ખરા!"

મકુ૦— "શું ભોળું! ભરા ફ્રેમાળી લાગો તો ભોળું! ભરી ઘોડી

મુનિ૦— "પીળું — લાકડાના ઘોડાને ઊંચાળો

"તો શીખું ભળું."

... "હા, હા. મહારાજા, કુમારને

ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. ... ."

"આપની પાસે ભોળા કરી આપીએ છે."

મુનિ૦— "તો ભોળા થતા ન કરીએ." ... પાસે ભરીને. કુમારને

~~...~~ ... સંચાલનમાં ...

આવામાં ભોળા. ~~...~~

... "મહારાજા, કુમારશ્રીને શું પૂછવા માંગ્યું".

... "કુમાર આજ્ઞા માનવાનું માંગે છે

"આપની પાસે આવ્યા છે તે ભોળા કરીને

"આવ્યા છે"

... "હે કુમાર! શી ભોળા કરી છે!"

... "હું આજ મારા લાકડાના ઘોડાને ઉંચે

મુનિ૦— "હું આજ મારા ઘોડો આપવાનો છું."

"હવે મને ... ઘોડો

... "ભળું કરી?"

... "હવે મારે રમવાનું ... ઘોડે ...

મુનિ૦— "હવે મારે રમવાનું ... , તે ...

"~~...~~ પરા રમતાં ... ...

"... મહારાજાની ... ...

"ફૂલવાળું તો દરબાર બહાર જેવાં આવવાનું." 3/2

ભૂરા૦ — "કેમ મધુમાલિકા, મારો ખેલ કરાશે?"

મધુ૦ — "હા ~~[illegible]~~ જી."

માલિ૦ — "હવે હું મહારાજાની સાથે જવાનો."

ભૂરા૦ — "એમાં તો મહારાજાની આજ્ઞા લેવી."

માલિ૦ — "તે નથી આપવાના કે મધુકાર આપશે.

"હું નહીં માગું." [illegible] પડે

ભૂરા૦ — "પિતાજીની પાસે તો [illegible] [illegible] માગે

માલિ૦ — "[illegible] કહ્યું છે કે [illegible]

"નહીં" [illegible] [illegible] હોય તે [illegible] [illegible] [illegible]?"

ભૂરા૦ — "[illegible] [illegible] [illegible]

માલિ૦ — "~~[illegible]~~ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]-

"[illegible] [illegible] [illegible]."

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

ભૂરા૦ — "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

માલિ૦ — "મેં ખેલ કરી છે તે [illegible] નહીં

"[illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] ~~[illegible]~~" [illegible] [illegible] [illegible]."

મધુ૦ — "કુમાર, મારે તો [illegible] [illegible] [illegible]

"~~[illegible]~~ [illegible]." ~~[illegible]~~

માલિ૦ — "[illegible] ક્યાં? ખેલ [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~

"તો [illegible] [illegible] રહી શકું."

ભૂરા૦ — "કુમાર, હવે [illegible] ખેલ [illegible] [illegible]

માલિ૦ — "મહારાજ [illegible] [illegible] કરે તો ખેલ

"[illegible] [illegible]."

જયા૦ — "એ આજ્ઞા કરી. જા સમજી."
સુમિત્રાએ સ્મરણ આપ્યું લીધું. સુવાસિનીએ ઉપાડ્યું
આપ્યું.
સુમિ૦ — "રાણીજીએ કહ્યું છે કે આપના આજ્ઞા પત્ર
"કુંવરી સવાર નહીં તો પ્રધાનના આગ્રહ
"~~[illegible]~~ પોતાના મેળે કરી છે"
સુમ૦ — "એમને ના કહો."
જયા૦ — "કુમાર, મહારાજ પ્રમાણ ઘર આવે તેમના
"આજ્ઞા લઈ આવજો."
સુમિ૦ — "આવે આ પણ એમને પ્રમાણ ના કરીશું.
"એમને આપણી મરજી પ્રમાણે કરે."
જયા૦ — "એમ ના."
કેસુ૦ — "મહારાજ, કુમાર એમ હું લઈ ગયા છે"
સુમિ૦ — "મંત્રીજી, માતાજીએ કહ્યું છે કે રાજાને
"એને કુમારને સેવકોએ રાખી લાવ્યા માટે
"લેવા ફરે."
આમ બોલી રહ્યાં.
સુમિ૦ — "મહારાજ, આપના આજ્ઞા હોય તો માગી
"પ્રથમ મંત્રીજીના દીકરાને આપવાનો છે
"હું માતાજીને મંદિર જઈને જોઈ આવું."
"હું માતાજીને મંદિર જઈને ફરી અને તેને
સુવાસિની કુમાર ફરી તરફથી પ્રસન્ન કરી
બોલતાં બોલી ઊઠ્યો: "કુમાર, માતાજીએ એને
"કહ્યું છે કે આજ રાણીને તેમને મંદિરે જવા ~~[illegible]~~
"મંત્રીને વરુણ કરી. મંત્રીજી, કુમારને વચન

"શોભા વધારવા કરતા કુંવર મહારાજની પાસેના પાડા
પટ્ટીઓ રાખજો તો હું બોલાવું એટલે આવશે."

મણિ૦ — "મહારાજ, હું હવે લાકડાં રમવાનો નથી"

મલ્હારરાવ હસીને બોલ્યા: "ના, કુંવર, નહીં. હવે
"તમારે ખેલવાને ઘોડા ને રમવાને પટા ને ~~[illegible]~~
"ભાલા આપશું — બંદૂકો [illegible] પકડાવશું.

મણિ૦ — "તે શીખવશે કોણ?

મલ્હા૦ — "એ પણ આપશું!

"શીખવાડશું!"

મણિ૦ — "મને આપ ક્યારે લઈ જશો?"

મલ્હા૦ — "આજે ફરવા જવા [illegible] ને ઘેર જજે

મણિ૦ — "~~[illegible]~~ હા! મહારાજ, [illegible] ને હું તેને રમકડાં
"મારા [illegible] [illegible] ને હું

"આપ દીઠે.

"[illegible] હું તેને આપીશ"

મલ્હા૦ — "તે મને આપજે [illegible] [illegible] ને મારા

મણિ૦ — "ના. ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] ને સોને [illegible]
"[illegible] આપે નહીં. એ તો હું ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] પાસે
"તે મારી પાસે [illegible], તે તો પાસે [illegible] પાસે
"[illegible] [illegible] તો તો [illegible] મારી પાસે."

મલ્હા૦ — "એમ કરજે. ~~[illegible]~~ — [illegible] હવે મહારાજની
"રજા લઈએ —"

મણિરાજે એનું મોં ફેરવી લીધું.

મલ્હા૦ ~~[illegible]~~ મહારાજા કુમારની પાસે [illegible] બોલ્યા:
"કેમ, મોં ફેરવો છો? — [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

મણિ૰— "સાચી ઊંઘ હતી. મહારાજ જાગે ત્યારે જગાડજો"

મહે૰— "આ બુધ શું કરીશું? મહારાજને હવે
"જગાડ હવે"

મણિ૰— "મહારાજ અત્યારસુધી જાગી ને સાંભળ્યું"

મહે૰— "મહારાજની આજની વાતો સાંભળવાને
"સાંભળવા નથી"

મણિ૰— "ત્યારે રહેવા દે"
પરસ્પર વાતોમાં
આટલી વાર રાત પસાર
તેવી મહેમાનોએ કહેવા લાગી:
[illegible] તેવી મહેમાનોએ કહેવા લાગી
"મહારાજ, હું આજે આપના માટે પૂછું કે ઉપાયે
"આપે શિષ્ય બનાવ્યું — પણ આપ આપ મહારાજના અંતરમાં
"ઉપરાંત હું કંઈ કોઈ વિદ્યાથી મારા મનને કહેવાને
"સાંભળવા લાયક".

મણિ૰— "બોલ."

મહે૰— "મહારાજ! આ આપને મહત્ત્વનો પણ
"સમજ સમજવાને હોય છે તો સમજવા હોય તેમાં
"કુદરત સમજવાન હોય છે તો કદાચ પણ કહેવું
"પણ કોઈ બતાવે નહીં. આપની સમજ વિના પણ [illegible]
"કહો છે કે
"अंगादंगात् संभवसि हृदयात् अधिजायसे"
"आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"
"— હે પુત્ર, મારા પ્રત્યેક અંગમાંથી તું જન્મ પામ્યો છે
"તેની કુદરત પાસેથી ઉત્તમ શિક્ષણ છે તે પુત્રનામે

"મ્હારો આત્મા નથી છે તે તો ~~[illegible]~~ [illegible] જ વધ્યો
"અમર – માતાઓ, પુત્રમાં પિતાના ~~[illegible]~~ અંગનો અ-
"વિભાગ તો કરે, પણ પિતાના હૃદયનો આત્મ-
"ભાવ તો સાથે લઈને છે. તેથી કહેલું છે કે
"વસ્તુમાંથી વસ્તુ ~~[illegible]~~ લાકડી બધાં ઘૂમ ઘેરે છે
"જેમ માતાપિતામાંથી સંતાન થાય છે તેમ ~~[illegible]~~
"આત્મ-લતાના ફૂલ થઈ જાય છે; જીવનું જ નથી પણ
"~~[illegible]~~ પિતાના દેહનો ધર્મ કે દેહમાં રહેનારો
"આત્મા પણ આવી ~~[illegible]~~ [illegible] કરે છે
"એવો ઉપદેશનો આત્મા પણ થઈ જ છે, એટલે શાસ્ત્ર
"ફૂલમાં શાખનો આત્મા - સ્ફુરે છે કે ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ [illegible] ઉતરી આવેલો આવ્યો આત્મા
"જાણવું પરમ ધન છે, માટે તે સમજવાનું [illegible]
"છે કે

"बीजस्थानान्तरवस्थितं फलितः काले पुनर्दृश्यते।
"बीजस्यान्तरवस्थितं सफलितं [illegible] हितम्॥
"आत्मोद्भवस्तनुते च देहदहनं स्वात्मानमन्तर्हितम्
"न ह्येषः [illegible] भूप गजता ~~[illegible]~~ बिभर्ति
स्वकं ~~[illegible]~~।
"ओजः सन्चसमुद्धि[illegible] ततं नालिहूयिस्वा
सवान्॥

"મહારાજ, આ [illegible] [illegible] બહુ સંભાળપૂર્વક
"મૂકી છે. દરેક આત્મા જુદો છે; અને દરેક આત્માને એક
"જ દેહ છે. આત્મા દેખાતો નથી, દેહ દેખાય છે. તો
"[illegible] જો દેહ [illegible] થઈ છે કે સર્વ આત્માઓ
"જાણે. [illegible] બધું જાણતી પકડવાની શક્તિ નથી, પણ તે
"જાણવા-દેહમાં [illegible] મહારાજ, જુઓ
"જાણે છે તેનું કારણ તો [illegible] જાણવાની શક્તિ
"[illegible] છે. તેમ
"[illegible] રહેલો - એને [illegible] [illegible] તેનો [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] કરે [illegible] [illegible]
"[illegible] મહારાજ, [illegible] જાણતે [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] જાણવાની [illegible] છે. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] રહેલો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] તેને આત્મા [illegible] [illegible] [illegible] તેનાં
"[illegible] [illegible] આત્મા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] - [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનાં [illegible]
"[illegible] આ આત્માના [illegible] [illegible] છે તે [illegible]
"[illegible] આ આત્માના [illegible] [illegible] છે
"[illegible] [illegible] છે. આપણ [illegible], [illegible] [illegible] આ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] આત્મા [illegible]
"[illegible] — મહારાજ, આપણે [illegible] [illegible] આત્મા [illegible]

"અને એ આત્માનું ઓળખવું આપણા ચારિત્રને
"અધ્યાત્મિક ઉપાસનાઓ પૈકી આ બાબત હોઈમાં આવે છે,
"બાળકમાં રહેલો આત્માનું બળ ઉપાસનાઓ, ક્રિયાઓ,
"કર્મકાંડો, અને દુર્ગુણોમાં સ્ફુરી નીકળવામાં આવે છે; તેમ
"આ બાળકમાં રહેલું ઓળખવું તારાનો ઉછેર કરવાને
"અને આપણો આખો સમાજ સ્ફુરવાને યોગ્ય છે
"અને આપણા રાજકુટુંબનું અને એના પોતાનું
"એક સમય આ ઓળખવાનું સમજ કહેવું છે — તેવા
"રીતે ઘડતાં તેમ પોતાનો આત્મસમર્પણ કર્યા-
"માં સ્ફુરે છે. મહારાજ, આ બાળકે, આ
"ટીકાને, આ ઓળખને, તેના દ્વારા આવ્યાં છે
"સિદ્ધ કરવાં — પડવાં એ આત્મબળનો ઉપયોગ પોતાના અને ઉમેદવાર દેશમાં
"બાળકો ઉમેદવાર ને પ્રજાજનોને છૂટી કરી સિદ્ધાંતમાં
"સિદ્ધ કરે છે તેમ રાજપિતાએ પોતાના અને
"પોતાના રાજકુમારના દેશમાં ઉમેદવાર
"એવા જ રાજાઓને છૂટી કરી
"રાજકુટુંબના આત્મા ઓછો એકરૂપ કરે તો રાજ્યના
"રાજકારભારના આત્મા સાથે એકરૂપ કરે તો રાજ્યના
"સિદ્ધ થાય. એ સિદ્ધિ આજ તેવા મહારાજ
"આ આત્મબળનું રાજ્યો કરી શકે તે
"એમ છે માટે તે રીતે પ્રયત્ન

"કુદરતે મને શું રંગના આપને વિરુદ્ધ છે. મહારાજ,
"મારા વિરુદ્ધ-વાતમાં રહેલો તફાવત શું સમજ નથી
"રહ્યું છું — કે તમારાં ખૂબ વિરુદ્ધ કરવા કોઈ કાંઈ ના
"આત્મીયતાના ~~[illegible]~~ વાતે વિરુદ્ધ છે. મહારાજ, હું ખ્યાલ
"જોઉં છું — કે આ મહારાજ ~~[illegible]~~ જોવાના છો-
"તમારું જીવન જ્યારે ખાતે જોવાનું છે તે નહીં જોઉં છું. વળી
"આપના પાસે આવતું જોવાના નસીબ શું હતાં કહું-
"ના નહીં. મહારાજ, હું ~~[illegible]~~ ભાગ્યને લઈ આવાને
"મંદિર જવાની રજા માગું છું."

મણિલાલ આ સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો હતો અને મનમાં
— ધનમાલના મુખ સામું જોઈ રહ્યો હતો, જોતો,
પિતાના અને પ્રધાનનાં મુખ સામું જોઈ ચાલ
મુખ્યમાંથી ઉતાર આવે તે પહેલાં, ઉતાવળે
ઝડપથી બોલી ઊઠ્યો.

"મહારાજ, મારે કંઈ કહેવું છે!"
"મહારાજ ~~[illegible]~~ આપને કાંઈ કહેવું છે."
પ્રધાન — " ~~[illegible]~~ આપની વાત શું સાંભળવી નથી!"
મણિ૦ — "કેમ બોલો છો કે તમારી શું?"
પ્રધાન — "શું બોલો?"
મણિ૦ — "મારે બોલવા દાન આપવા માગું ~~[illegible]~~
"કે કુટુંબના સારા માટે ~~[illegible]~~ આ ભાગને જુઓ ~~[illegible]~~
"સુખ આપે વાતો કરવા મંડી ગયા ~~[illegible]~~ છે

૩૮૦

"ઘણા તે ન જાણવાનું શીખવું ને તે જાણવાનું ભૂલવું."
"કુમારી!"
મંત્રી — "તેનું નામ શું છે?"

રાણી — "રાજલક્ષ્મીને જ્યારે દુઃખનું મારે ...
"સમજાતા નથી ન હોય. મારી માને તો જાણો
"દુઃખી તે રાત સવારની તે ... વાતો
"મુક્તિ કરે તો આવું." ... ઘણાં
મંત્રી — "તે રાજલક્ષ્મી ... મારા દુઃખમાં. આજ ...

"દુઃખી?
રાણી — "હું આવ્યો મારે રાજ્ય ... દુઃખમાં
"... તે ... રાજ્યલક્ષ્મી નથી. આવો
"મારે ફેર ... કરશો? — ના, નથી આવું
"... મારી."

બધે દેશ ઘડ્યાં. રાજ્યલક્ષ્મી દુઃખી.
કુમાર — "કુમાર, મા! ... નથી. ...
રાણી — "હું રાજ્યલક્ષ્મી ... માતાજીની નથી. તે
"રાજકુમારી તો ~~...~~ ... કરી ... — તે
"~~...~~ આવો ... નથી શું હું. આજ કુમાર
"... નથી ..."

મારી માને તો ... ... નથી ...!"

"રાજ ... ... તો નથી નથી ... ...
... ઘડ્યાં. ... ...
મંત્રી — "કુમાર ... કરી ... .
"નથી. મારી ... ."
રાણી — "તો તો હા! ... તો ... ...
~~...~~ ... નથી ... તે ... ..."

એ બન્ને વાતો કરતાં કરતાં ગયાં. તેમના પગલાં રસ્તાની

દૂરથી [illegible] ગયાં. ~~[illegible]~~

કુમાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રસ્તાના [illegible]

[illegible] [illegible] બોલ્યો: ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ પુત્રમુખદર્શનનો આનંદ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો.

[illegible] રાજકુમાર [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] મનમાં બોલ્યો:

x "निवातपद्म~~[illegible]~~स्तिमितेन चक्षुषा ॥"

"नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ॥"

"महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात् ॥"

x "गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥"

"પુત્ર દર્શનનો આનંદ એવો જ છે."

[illegible] પિતાને પુત્ર [illegible] તે [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] બોલ્યો: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

x રઘુવંશ:- "[illegible] [illegible]~~[illegible]~~ [illegible] તે ઉ.
— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"આ ફિકરમાં રહી સ્વાર્થને વિચારે સૂચના કરતો તો

"હું રાજદ્રોહી થઉં — હું એ વિચાર નથી કરતો".

"મહારાજને પ્રિયંવદાનો અર્થ હતો નહિ જ મા

"યોગ્ય કરીશ — એ વિના નહીં."

મંત્રી — "ભુવનેશ્વર, મહારાજની આજ્ઞા અને પ્રજા-

"પ્રતિકૂળતા કુમારિ ઉમરાવનું મન ભુવનેશ્વ જી. એ પિતાને

"દુઃખ તેને ન મળે તેવા દુઃખની વિના છે - કુમારને શી રીતે

"રાજ્યમાં સિદ્ધ કરવો એ વિના ચાલે

"છે".

ભુવન — "મહારાજ, રાજપુત્રોને વિદ્યા આપવામાં

"મારી આપણા રાજ્યમાં રહી આપણા કુળમાં પરિચિત

"છે".

મંત્રી — "હા. પણ કુળવિદ્યાનો વિચાર ભુ-

"ભાવી નથી. એ શાસ્ત્રનું વચન છે તે જાણવાનું

"છે." ભુવન — "મહારાજ, આજ સુધી કુળમાંનો અભ્ય-

"પતી હતા તે કાળે આપણી વિદ્યા આપવા કુળને

"ઉપયોગી થઈ."

મંત્રી — "તે હું કહું. પણ આપણી વિદ્યા જે-

"ટલી જુના ભાગ ના ન સમજ્યા. વિદુરને એ જેટલા-

"ટકમાં સર્વસામાન્યથી પાંડુપુત્રોનું રક્ષણ કર્યું હતું.

"યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં યુવરાજોના કાળનો ઉપ-

"યોગ કર્યો હતો. ભાવનાથી રાજ્યનીતિ પરહર્યો હતો

"એને સુબહિ નાગરિકને પરણેલી હતી." ~~[illegible]~~

"બ્રાહ્મણોની વિધવા બ્રાહ્મણને ન કરે છે, પણ હિન્દીની

"~~[illegible]~~ સહ લોક અને સર્વ દિશાની વિધવાઓને ~~[illegible]~~

"ઘરમાં બનાવે છે."

"આ જાપાની મર્મ સાધના સમાં જીતે છે."

ફાગુન— "આ જાપાની મર્મ સાધના સમાં જીતે છે

સુમન— "ઇંગ્લિશ કાયદો ફેરા તે કાલે તેમની

"વિધિને વરસ એ આપેલું ફરજિ. ~~[illegible]~~ આપણી વિધવા

"નાણી મળતી રહેલા કરે; ઇંગ્લિશ વિધવા નાણી પર

"વરી ન કરે — એ રીતે ~~[illegible]~~ કુલનાયીના રાજનાઓને

"ધર્મ."

ફાગુન— રીતે વિધવાઓમાં પડશે

સુમન— "કેમ વિધવાઓમાં પડશે?"

ફાગુન— સાચું સાંભળવા લાગશે.

ફાગુનરીતે સાચું સાંભળવા લાગશે જેમ સુંદરતા અનિવ છે."

"મહારાજ, રાજાનીતિ લખું

"શું તને?"

સુ~~[illegible]~~ "ઇંગ્લિશ નાણી ~~[illegible]~~ તે કુલાચારને નહી

ફાગુન— "ઇંગ્લિશ નાણી

"બોલે." ઉત્તર દેશી.

સુમન— "રાજપુતોની સ્વધર્મ એ કે આચારનું સાચો તે

"તે તે અહીં કુલાચાર કાનિમેન ન હોય તો કરિયાં નહી

"ફેરવવો, ફાગુનરીતે, રાજપુતો કાયદા પાલો.

"તે કુલાચારના દેશે રોજે હાથપૂરું પાણી.

"સાધન લાકડીઓના ભાગાનામાં રાજપુતોને કરવાનો મોકલ

"તે લાકડીઓને લગાવવા માટે." આપણા રાજાઓ

"હોળી [illegible]નાગરનાં ઘરોમાં [illegible] લઈ ફરતા હતા

"અને બાઈઓ [illegible] અબીલ ગુલાલના [illegible] ને રમ-

"તાં અને [illegible] ગાતાં હતાં છે."

ગુલા૦— "એ તો શિવાજીનો પ્રતાપ — શિવાજી ન

"હોત તો સુન્નત હોત સબકી."

[illegible]૦— "એનો પ્રતાપ. આજ [illegible] [illegible] અને [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible].

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible]

"[illegible] [illegible] શિવાજીએ ન [illegible] ને [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ને

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

"[illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible]

ગુલા૦— "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]! [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

"[illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible]૦— "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible]."

"[illegible] — શિવાજી [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ગુલા૦— "[illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible]"

મુબા૦— "મ્હારા દિકરીને હિંદિઓના ~~[illegible]~~ વાતનો
"કંઈ કીંમ માટે વાત નથી હોવે. તેમની ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ દિવસો ~~[illegible]~~ મ્હારા ધંધાનો સમુદ્રપર ફેરું વાળી
"ને પરદેશમાં ~~[illegible]~~ પૈસા લે. ભા, લાલાજીશ, ર
"વિચાર મેં સિદ્ધ કર્યો"
લલ્લુ૦— "પણ સાથે મ્હારી પુત્રી મહારાણી
"મ્હારા વાંકની થઈ છે"
મુબા૦— "હા. મ્હારું ચિત્ત આગબોટની બાજુ ફર્યું
"છે પણ તે તો મહેરી. ભાવમાં ગુજરાતિની વાત કે
"એ પણ તે તો મહેરી. ભાવમાં ફુલકાનો ફેરો બાંધે
"દરબારમાં ન [illegible] તો એ ફુલકાની ફરી ઊંડાણ
"ચાર. માટે મ્હારી ~~[illegible]~~ દરબારમાં તે રાજકુમારી બધીએ
"દરબારને ઇંગ્રેજોનાં મજૂર પકડવાના હુકમ
"ભલી તે ઇંગ્રેજોનાં રાખિયાત રહેવાનું તો કઈ
"આ વિચાર મહાલાનું આવિયાત રહેવાનું તો ~~[illegible]~~ સાદુકાની મદ
"ઇંગ્રેજ નથી દેવે. આ આપણી ~~[illegible]~~ આદુકાનો પાછળ
"~~[illegible]~~ અને આપણા ~~[illegible]~~ જુના આવેલાકામનીરાખ ~~[illegible]~~
"નર્ક હોય એવા પદાર્થપર દાડે ~~[illegible]~~ પગલાં
"તેઓએ તેનો લાભ રહેવાની તે ભાગ્ય મરી જતાં નથી.
ભગા. એ તો પણ રિવાજ જેણ પુરા કર્યો.
"લાલાજીશ, ભાગ્યે મ્હારો વિચાર આપવાના મારો વે
"મહિપતરામને આ વિચાર ~~[illegible]~~ સત્યપુરુષના વિચારો ન જાણ્યા વિના
"ભગવદ — એમાં મહારો શું. ~~[illegible]~~ કે તે નથી દેવે".
"~~[illegible]~~ ગુજરાતીના રાજાઓ સંઘરે કુળ

ગાંધી૦— 'દરરોજ, આપણું કામ પહેરવું, ખાદીને પણ ૩૦-૬.
'રૂઢિ તો આપણા હાથમાંથી જાય એવી પડવું છે. પરદેશી
'ભાષામાં જો કે ગાંધીનું આપણું કામના અને આપણા
'આધ્યાત્મિકતાના મહિમા નહીં રહે.'

મુલા૦— 'ફિલિપીનોનાં કામ [illegible],
'હિન્દુઓની ભૂમિમાં, હિન્દુઓની
'ફાળોમાં, તેમજ તેમના વડવાઓનાં ભાગ્યમાં ફાળો હોય તો
'હિન્દુઓની ભાષા અને તેમના આધ્યાત્મિકતાનાં ભા-
'વિચારો હોય તો તે યોગ્ય જ છે - બધાં અને ફિલિ-
'પિનો ઓમાં ઘર અને ફિલિપીનો ઓમાં ઘરનાં
'બાંધવાં.'

ગાંધી૦— 'તે બરોબર છે. પણ હિન્દુઓના આધ્યાત્મિક
'વિચારનું ફિલિપીનો વિરોધ નથી.'

મુલા૦— 'ના, નહીં. પણ આમાંનો એક ભાગ
'તેમના જીવનમાં આવતું જો, તેમ આમાંની
'રાજનીતિ સમજવાનું આદિ તેમના ભાષા તે ભાગમાં
'ભાષાંતરમાંથી તેનો બોધ મળશે તો તેનું નિજ ચરિત્ર
'એક નવ-યુવકો કંઈ લાગતું છે. યુવાં
'ભાઈ તે જાણે કે હવે કે મરે કે બચાવે. ભારતીય,
'વિચાર સંપૂર્ણ દેખો તો આપણા દેવ સમજ. યુવાને
'પરમાત્માનાં શિક્ષણ, સમજવાં છે. હમારા કર્તવ્યનો
'ધર્મ આપણે શીખવા રહ્યા.'

જીવણ— "મહારાજની આજ્ઞા હોય તો તે પર વિચાર
"થઈ શકે તેમ છે. પણ ઇંગ્રેજ વિના [illegible]
"હોલ્કરાદિ દેશીય રાજાઓમાં વાંધાવાળો પણ
"અંગ્રેજો જેવું છે"
"[illegible], દોલો લઈ તે ફુલાતો
ફુલાવાણ દરજ્જો.
"અમદાવાદ જાય. ત્યાંરા અલિખાય વિષ્ણુ સાહેબ
"હિન્દ અંગ્રેજો તે જેમ ધરાવે તે તેને શુધરવાનું નથી."
ગણેશ— "મહારાજ, એ અહીંથી નહિ જઈ શકે છે.
"પણ ~~[illegible]~~ અંગ્રેજ વિદ્યાનો ઘણો [illegible] આપણાં દેશનો
"સંસ્કૃત દેશીવાની આજ્ઞા, [illegible] છે તે કામ સમજાવીશું.
[illegible]— "[illegible] ઘણો. હોલ્કરાદિ; તેના પછી
"પ્રત્યુત્તર [illegible] આવશે. ~~[illegible]~~ એ ન [illegible]
"[illegible] કરવાં સારા [illegible] ~~[illegible]~~ આપણું [illegible]."
ગણેશ ~~[illegible]~~— "[illegible] છે, મહારાજ. આપણું
"~~[illegible]~~ [illegible] ઉપાય છે; પણ [illegible] વિદ્યાનો ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] આ રાજ્યમાં અધિકાર પર ધરાવે; રાજકુમારની
"[illegible] આ રાજ્યમાં અધિકાર ~~[illegible]~~ સમાનતાથી —
"[illegible] [illegible] — તેના ઉપાય [illegible] [illegible] છે
"આ ~~[illegible]~~ [illegible] ઘરાવતા [illegible] [illegible] વિદ્યા
"આપણે ઘણું [illegible] તે [illegible]. હોલ્કરાદિની [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] તેમ તેવું [illegible] [illegible] હોલ્કર.
"તે [illegible] મળશે ધરાવતા કરવાનો અધિકાર ન હતો.

"મહારાજ, સુમિત્રાજી કૈકયી ભાગ્યશાળી છે અને ~~[illegible]~~ સમાવ્યો
"~~[illegible]~~ શોભાના સુન્દરી રૂપ ભાગી હતી તેમ
"આપને ~~પણ~~ રાજ્ય છે અને રાજ્યાસન પણ ભૂપાલ
"છે."

~~[illegible]~~ ને સ્વયંવરે
પ્રધાન — "~~[illegible]~~ હરિશ્ચંદ્ર, ~~[illegible]~~ ને સ્વયંવર
"તું મારા રાજ્યાને પ્રરૂપવે છે અને એ ને ~~[illegible]~~
"બોલ ~~[illegible]~~ મારા પેટ ભા આપે છે કે તે ~~[illegible]~~
"સાંભળી મને આનન્દ થાય છે. હું તારા પેટ
"પ્રમાણ છું — પ્રજા પણ ને માગ."

પ્રધાન — "મહારાજ, આપને પોતાના રાજાની માફક
"~~[illegible]~~ સેવા કરી છે અને ~~[illegible]~~ ધારે છે કે
"~~[illegible]~~ બેસણા ~~[illegible]~~ વિભાગ નહીં,
"નહિ તો રાજ્ય કાયદાની માફક ~~[illegible]~~
"એનું ~~[illegible]~~ અનુભવી પુરુષનું વચન છે:

X "[illegible]" हंसश्रेणीं नूपुरारिञ्जितस्य इव ~~[illegible]~~ तावलेपाः
"नाहमिन्दं सहितो नवरं नैवमस्य स्वागताः सार्वभौमाः

"મહારાજ, આ રાજનીતિ આપે ~~[illegible]~~ વિચારી છે
"–આપ આપે આજ્ઞામાં સેવા રાખો — ને આપની
"મારા પેટ સુધી અને આપના આનન્દનું દર્શન."
"મારા પેટ સુધી અને આપના આનન્દનું દર્શન કરીએ છે.

પ્રધાન — "એ ~~[illegible]~~ તે અને ઘણી વાત કરીએ
"એ આજ્ઞામાં સેવા કરી દેવા તે સાર્વભૌમ ~~[illegible]~~
"ઇત્યાદિ. આપણે માટે સાર્વભૌમ) ભાગે સેવા તેમ રાખ્યા

X કુટ્ટનીમત

"ઉપરવાળો પ્રસંગ ત્યારે અભિમન્યુને મેં સંભળાવેલો
"તો આજ્ઞાભંગનો અપરાધ મેં પણ આપનાં મેં કર્યો છે
"એવું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છું ... વિના આવું કેમ કર્યું?" આપનો
જવાબ—"ક્ષમા કરો, મહારાજ, ક્ષમા કરો. આપને શોભતું આપણા
"ફેંકવું આપના આત્માનો ભંગ કરી આપને
"તેવું અમલ નહીં કરાવે." જવાબમાં
પ્રશ્ન—"અરે મારી આટલા પ્રકાર. ... ખોટ ગઈ
"મારી કુમારે ઘરકુકડી ક્રિયાનો ભાગ ... અને
"નહીં થાય. એ ઇજનેરનો આયોજન છે આ ...
"પ્રશ્ન કરાવો છો તે ઇજનેરની ક્રિયા ... તે પણ
"તેમને ફરી નવનો કુમારને ... આ કુમારને ઇજનેરને
"તે પાળી ઘર ... ફરીથી ... મારા કુમાર આ
"... આ પાળો ... . પંજાબી અને તેમ કરતાં—આ
"છોકરાં મહેમાનગતમાં ... હતો કે આ-
"નાં—એ કુમાર ... ગુજરાતનો છે આપણી સામે.
"વાળો છે તે નથી. ન કુવે તેની ... પીતામ્બરના
"એમ કરતાં તે કુળ તો તેવું ... સુધી ખરેખર
"રાજાઓના કુટુંબમાં નથી. શિક્ષણ ...
"મારો મુનિમહારાજ તેમની વિદાય શીખવી." આપની આજ્ઞા
જવાબ—"મહારાજ, હું લાવ્યો. આપની આજ્ઞા સાચવી તો
"સિદ્ધ કરવી અને આપના ઘરકામ ... સાચવીને ... કરવી
"ઉત્તમ કામ સિદ્ધ કરવાનું માટે શીખવું

મુંજાલ— "તેને તો સમજે કે ન યે સમજે. પણ તેને લાવ
"દેવળમાં લાવે તો હું સમજાવું."

ત્રિભુ૦— "આપણ તુંગ આવે પણ સમજેના તો ઉતાવ

"ન થાય".

મુંજાલ— "ત્યારે આજે ન ત્રિભુવનકુંવરને આ કામ સોંપ

"રાજ. ઇચ્છેથી આનો છે, તો ત્યારે સંપુરમાં

"ગાડી મને એ છોકરો ઠીક લાગે છે."

"ઠીક છે. મને એ વાતની સંતોષ થયો. ત્રિભુ-

વનકુંવરને એ વાતનો સંતોષ થયો. મુંજાલની

વફાદારી અને મહારાજાનું કલ્યાણ થાય તે ત્રિભુવનનું આ

આશા મોટું થાય— એ અર્થ આપણાનું આ

મોટું આવ્યું.

આનું નામ તે

ત્રિભુ૦— "એવા મહારાજની કૃપા. મહારાજ, આપની

"આજ્ઞા માનવી ફરજ છે કે આપની કૃપા સ્વીકારવી ફરજ

"તે મને સમજાતું નથી. પણ આપની આજ્ઞા

"પાળવામાં હું ઢીલ ન કરું એટલા માટે આ કૃપા કરી

"હોય તો આપની કૃપા પામી એ જ હું તો ઘણો એને

"કૃપા વિનાની આજ્ઞા હું કેમ પાળું છું તે તારી સેવકની

"પરીક્ષા કરે." અને શરમની

મુંજાલ— "રાજાની આજ્ઞા કઇ એટલે નકૂવિનો નકસ્યા

"કોનું શાસનવચન તું પાળતો નથી!"

"બહુ ઠીક, મહારાજ." ત્રિભુવન ગયો.

"મારાજની પાછળ મારોને નૈયાર રાખજે ને

"રાજાની એક આજ્ઞાનું કામ છે. ત્રિભુવન પાછળ

"જાનો અધિકાર નૈયાર નથી. તે ફરમાવી મહારાજાને

"ઈંગ્રેજી ભણેલું છું તેમ કાવતરાંથી હવે ઘણાના પ્રધાનો
"ઘણા ઈંગ્રેજી ભણેલા જોઈએ. જરાશંકરની વિદ્યા,
"એના અનુભવ, અને એની બુદ્ધિ – કુવામાં નાખ
"નાખીયે તેમ – એના ભણેલામાં નીખરે? તો ભલાઈ
"– ઘરબારામાં નહી ભળે. વિદ્યાચતુર ઈંગ્રેજી ભણેલો છે તે
"જરાશંકર જેવો ભણેલો દીઠો આજ નહી ભાગે.
"જુના વિચાર નહિ છે ને નવા આવે છે, તેનો આ
"અધિકાં એવો માણસ જોઈએ કે નવા વિચારનો
"તોડે ત્યારે તે આવવાને જીતી લે. વિચારું છું, જરા-
"શંકર, અને વિદ્યાચતુર – બન્ને ભળ્યા મળી એ કામ
"કરીશું. અને બન્ને જાણે મળી તો કરવું પડશે એ
"કરવું છેક મણિરાજ ઉચ્ચ દિશાને બાળકો ભાગે તે આધારે કરતાં"
"અમારે બુદ્ધિ વગેરે જોઈતું હવે આમાં કરવાનું છે."
આવા વિચારો કરતો કરતો મલ્લરાજ પોતાના બિછાનામાં
ભરાયો.

પ્રકરણ ૧૧.

~~[illegible]~~ વચન

કારભારીઓનો ~~[illegible]~~

મણિરાજને ~~[illegible]~~ લાગવામાં આ
મલ્લરાજે વિદ્યાચતુરને કરેલી આજ્ઞાઓ આ કૃતિના ભાગ
ભાગમાં દર્શાવેલી છે. એ આજ્ઞાઓ કેમ ઘડાઈ છે
ને તેવા મલ્લરાજ ઘણો પ્રશ્નો ઉતરી પડી

આવ્યો
બાજુના દૂરબીન લાગ્યો. મોટાભાઈ દ્વારા જેને
રાજાએ સંપૂર્ણ રીતે પાળ્યો. વિનયદત્તને ~~[illegible]~~ કુમારના
મિત્રોમાં ~~[illegible]~~ પૂર્ણ સ્થાન આપી અને
તે સ્થાનમાંથી કુમારનું ન હટે તેવું બાંધી લેવા
લાગ્યો.

આ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વીતતાં એક દિવસ
વિનયદત્ત અને કુમારને લઈ રાજા યુદ્ધભૂમિ ઉપર ~~[illegible]~~
ભેટ ગયો. ત્યાં પોતાનો તંબુ તણાવ્યો ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ પાસે સૈન્ય ગાડી તણાવ રાજા જોઈ જોઈ હાથીઓ
ઉપર ચડેલા ~~[illegible]~~ સૈન્ય મોટી દૂરબીન કરી રહ્યા છે કહે છે
સજ્જ ... કેટલાક પર્વતના ... બાજુના વિશા-
ળ ... છે, કેટલાક ... ઊભો અને ~~[illegible]~~
સૂરજની આંગળીએ વળગી કુમાર ... કરી જુએ
~~[illegible]~~ બાજુની ... અને તેના ... કરી
ગુરુને પૂછવા લાગ્યો. ~~[illegible]~~

"ગુરુજી, આ શાને કહે છે?"
"દુંદુભિ હશે?"
"~~[illegible]~~ કુમાર, એ ~~[illegible]~~ ... જોઈએ.
"તેમાં આ પાણી ભરેલું પાણી હશે કે ... ~~[illegible]~~
એમ લાગે છે."
"તેમાં પાણી શું હશે?"
"આપણા જેવા માણસ."
"તેમાં માણસો હશે!"

"હા."

"તે પછી હું આવું?"

"પછી કરીશું."

"તે પછી હું?"

"પછી જાણ."

"તેમાં પણ ખાનગી હશે?"

"હા."

"તે કેવાં હશે?"

"આ સાહેબ લાઉં લાવે છે તે પ્રમાણે."

"તેમને રાજા હશે?"

"હા."

"તે રાજાને કુમાર હશે?"

"હા."

"સાહેબ લાઉં જેવી લાવે છે તેમ આપણે

"લાઉં ત્યાં બનાવ હશે?"

"કોઈક."

"ત્યારે સાહેબ લાઉં જેવા જેવી જેવી હુંકરવા

"બનાવ હશે?"

"આ ચિત્રમાં રાજા કરવા."

"ત્યારે મહારાજાને કહ્યું કે આપણે પણ તે

"ચિત્રમાં હિંદુ રાજા કરાવે."

"તે તો આપ કહો ત્યારે."

મુનશી આ વાત જેવી સાંભળી કે તરત

મુનશીજી પાછા આવ્યા અને

ફરી મણિલાલ પણ પાછા આવ્યા અને

ત્રિભુવનદાસ પણ આવ્યા.

મણિલાલ જો પાછા આવ્યા: "મહારાજા સાહેબે

"ના આ સાહેબ જેવા ચિત્રમાં આવ્યા કે રાજા કરે —

"ત્યારે તો ઠીક લાગ્યું છે." મણિલાલ ત્યાંથી નિકળ્યા પછી

બાદમાં ફરી બોલ્યો : "કુમાર, હું તો [illegible] [illegible] [illegible]."

"હવે તો તમે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." — [illegible]-

"[illegible]!" — [illegible] [illegible] [illegible] બોલ્યો —

"સ્વસ્તિ દેવ! [illegible] [illegible] અભિલાષ

"અને [illegible] [illegible] [illegible] અભિલાષને

"હવે [illegible] [illegible]."

[illegible] કુમારને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], અને, [illegible] [illegible] [illegible],

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને

"હું [illegible] [illegible] [illegible] તે તે [illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને હું [illegible]-

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]

"[illegible]. [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"અને [illegible] [illegible] [illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"તે [illegible] હું, [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible],

"અને [illegible] — [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

“ધગધગ કરતી ખુરશી ગોઠવવાં અને તેમાંથી ઉઠીને
“વાતાવરણ ઉપર ઝાંખ ને આત્મહત્યાનો એમની જીભ વાંચ્યા.
“તેમના ફુગ્ગાવાળા, ફુગ્ગીવાળા, ઢોલકાંવાળા, ફુગ્ગા
“વો, ફુગ્ગાવાળો, અને બીજી એવા અનેક લોકોની વચ્ચે
“તેઓ ખુશખુશાલ આ ગરીબ લોકોની જાત ફરતી અઢળક
“આધારે એમ. ઉકેલી વાંચ્યા. એ લોકોનાં મુખોનાં
“વાળિયાં એમના શ્વાસ ... અને ગૌરવની ફરતે,
“એમના સાંભળીને, એક લોક ઉંચે ઉંચે ઉડે લાગણીને
“એમની લાગણીને, એક લોક ઉંચે ઉંચે ફરે છે ને પછી ફરે છે,
“ફૂંક ફરે છે, એમના હૈયાં ફરે છે ને ફરે નહિ, એમના
“તેમાં ફરે ચાલે છે ને ફરે નહિ, સ્વપ્ન-કથાને વાર્તા
“ઉભા રહ્યા છે – ઝુલતા છે કે ઝુલતા, વાર્તા-કથાને
“એ લોક તોરણમાં ફેંક ... ઝુલાવે છે, ઝુલાવે ફરે
“ભારે એમની ઝળહળતા આનંદથી લહેરાવે
“ઢીંક ઉછળ્યા કરે છે, એમના ફેલાવે, ભાવુકતાને, અને
“સૌને ફરતા છે, અને એ બધા લાગણીમાં એ સાથે લહેરાવે
“... સર્વ મનમોહક નમારે આણવાં એમની લાગણીઓની
“રહસ્ય ખોલવાં, અને એમના લાગણીઓને તેમની લાગણીઓને
“રમતા રહેલા. વિચારમગ્ન, ... અને તેને ઝાડની પાસે
“એ રીતે રમતા, આળોટતા, દોડતા, ત્યાં તેને ઝાડીમાં મનમાં અને
“... આવ્યા ... લોકોમાં મનમાં અને
“ઝુલાવે ફરીને આ ધરતી રમતની આંખોના ખૂણાને
“એ સર્વ વિચારોથી ફરી ફરી પ્રગટ કરાવવા ને હું તેમના
“એ સર્વ વિચારોથી ફરી ફરી પ્રગટ કરાવ્યા.
“ફરું ને પ્રભાતે ... ઉજાસ ભરવા ઉતાવળે પ્રગટ કરાવ્યા.

“[illegible], આ કેળવણી ઈંગ્રેજોના તેમ
“આપણી [illegible] ચિઠ્ઠી પણ [illegible] તેનું [illegible]
“હિંદુસ્તાનના છે. તે કામ [illegible] નહીં
“એને પણ બીજા હાથમાં [illegible] પાણી
“— [illegible] પાણીએ છે [illegible] — [illegible] પાણીએ છે
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ [illegible]
“[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], — [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ [illegible] [illegible]
“— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ
“તે [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપણો [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને તેમ
“[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible], [illegible] [illegible]
“[illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે
“[illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેમ [illegible]
“તે [illegible] [illegible] મારે [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible]
“મારા [illegible] મારા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
“— [illegible] [illegible] હાથમાં મારા [illegible]
“[illegible] [illegible] હું [illegible] નહીં [illegible].

"આ સર્વ કાવતરાં રચીને ~~[illegible]~~ અંગ્રેજો
"આડીઅવળી વાતોથી અમારું તેમ ગુલામી અવળીઅવળી [illegible]
"આપણાંનાંના પુત્ર ઉમરાવ થઈ ગયું હશે. ~~[illegible]~~
"આ દેશોમાં પડવા માંડેલા આ રાજ્યને કાયમ આ [illegible]
"અને નાચનારાંનું અંગ્રેજી મુંડ ~~[illegible]~~ અમલદાર ~~[illegible]~~ પાસે
"એવું કરવાનું છે. વિલાયત, આવ કર્યા [illegible] આપ્યો
"ઘણુંમાં અમે રાજ્યને [illegible] અને આમ તેમનું
"પાડેલા કરતા. ~~[illegible]~~ [illegible] કાળે તેમણે તેમનાં મસ્તક
"અમારા ગામમાં આવ્યા, અને દીવાની કાગળે અમારા ~~[illegible]~~
"રાજ-વૈભવમાં ~~[illegible]~~! અને તેમને સાચા ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ ચેતવી ફોસલાવા આવ્યા. હવે ઇંગ્લંડના રાજ્યમાં
"અમારે તેમનાં મસ્તકોને નમવું નહિ અને ગુલામ
"થવાનું પડશે.
"મહાપ્રયત્ન તો હું પણ કરીશ પણ નથી [illegible]
"~~[illegible]~~ મસ્તક આપવાં હતાં ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"ગુલામ પાછાં આવવાનું તે ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"અમારા, અને રાજ્યવૃદ્ધિ. ~~[illegible]~~ [illegible] અમારાં [illegible]
"પણ અમારા ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] હવે
"નવી પ્રજાને આપવાનું [illegible] અને પાછાં ફરવાનું [illegible]
"— [illegible] મસ્તક આપવાં હતાં નહીં અને [illegible]
"અને અમારા રાજ્યમાંથી [illegible] થઈ ગઈ, અને રાજ્ય-
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ આ રાજ્યની
"[illegible] [illegible] હતાં [illegible]. આ
"[illegible] [illegible] [illegible] ઇંગ્લંડની [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] પરિણામનું [illegible]

"હિંદનો માર્ગ મેં આજ રીતે લીધો છે.
"માણસની બુદ્ધિ હાલની કાંઈક કાયદાની ગાંડાઈ તેમ
"પડે છે, તેમ પ્રમાણે સત્ય વગરના
"આપણાં ઉપર રાજાઓ પ્રીતિ નહીં રાખે, અને આપણા
"હથિયાર અને બંદૂકના જુલમ અટકાવવા આપ-
"એવો રાજાનો થવાનો કે તેના હાથમાં કાંઈ
"પણ પ્રસંગ નહીં રહે. મારા રાજાની
"એક મોટી અંકુશ આજે રીતે જુદી છે; તે
"અંકુશના બે છેડા સાથે પોતાનું મરણ
"અને છેડે [illegible] મરણ પ્રમાણે
"નથી. [illegible] આ અંકુશના છેડા સાથ પકડી
"લોકોમાં ભાર [illegible] મારા [illegible]
"નથી એ મારું કર્તવ્ય છે માટે આ ચુકેલી
"અંકુશને છેડાથી મારા હાથ આ આપણો વર્તે
"પ્રીતિની અંકુશ રહ્યો; અને આ દેશમાં રાજ
"રાજ્ય કુટુંબનાં વાળાં બાંધે તો લોકશાસનને મારીને
"પ્રજાની તેના ઉભી કરી હતી. તેમ મારા રાજાનાં
"પ્રીતિની આકુળતાથી [illegible] પૂર્વનો છે
"કોઈને-પ્રજાના [illegible] તેમના
"ઉઠ્ઠી-માટે એવા આકુળતાથી આ મારીને પકડ્યો. મારા
"રાજાનો કે રજવાડીના રાજાનો એક પ્રજાજન પણ છે
"અને તેમને પુત્રો હતા નહીં તો તેમના આપણો તેમની
"બાકીની રહે છે. માટે મારા આપણાં
"તેમના વારસોમાં આ રાજાના લોકો રાજાઓનાં વંશ
"છે અને નહીં પણ તેમનાં મનની સંભાળ મારા કુમારના કુળ
દેખાય છે.

"ચિમનગુરુ, ~~[illegible]~~ આપણું ફિલ્મ સરકારની
"ફિલ્મો પોતાની ~~[illegible]~~ બાર પૂરી
"ઓરત ફિલ્મ બને, સત્યને કહેવાના પરી જાયત-
પ્રકાર અને નગ્નતાનું નામ ધરે, તેવા દશમાં
"પણ આપણાં સત્યજીતનાં ઘરોમાં આવવું અભિનંદન
"[illegible] પ્રમાણે એવા ધર્મનું નામ આવે રાખવાનો પ્રયત્ન
"કિરેનનું [illegible]

"આરૂ !" ——— "

આ ~~[illegible]~~ કહી ફિલ્મનું વાક્ય પૂરું કર્યું ત્યાં ... ઉભવાનો ઉભવાની સભા-
ખંડમાં જટાશંકરનો પણ લેપ ઉભવાનો ... ત્યાંમાં જ
કૂન આવ્યો, અને ~~[illegible]~~ ત્યાગી કાંઈક વાંચવા લાગ્યા
હવેલા હેય દાભ અધિકારી પણ દૂરથી રડી ગયા
વાંચનાર વાંચનાર તેના મુકુટ ભાર વાર [illegible]
અને ભાર વાળું દીવાન આવ્યાં હોય તેમ તે પણ
દીવાન હેય ગયો, પણ ~~[illegible]~~ વાંચ [illegible]
અભ્યાસ ઉભો થઈ અને ~~[illegible]~~ પતિનાર આવ્યા
[illegible] ઉભો ~~[illegible]~~ ઉભો ~~[illegible]~~ બાંધો રડવાની રડવાની
~~[illegible]~~ જાય ઉભો ~~[illegible]~~ ઉભો [illegible]"

ભળતાં બોલી ઊઠ્યા.

"~~[illegible]~~" વાતચીતમાંથી લક્ષ્મણ આવ્યો!" વાંચ
~~[illegible]~~ જટાશંકરનો પણ લેપ તેમાંથી સાચવીને લાદિયો
આ લખ્યું:

વિ૦

"આ [illegible] હથિયારોમાંનું [illegible]! — હવે [illegible]

"ઉભા રે!" * [illegible] નવાબે રાજા

[illegible] ઉંચે થઈ ગયા. તે [illegible]

હાથમાં આ [illegible] થઈ ગયા. [illegible]

[illegible] કરવા લાગ્યો. તેના હાથે તરવારના [illegible]

[illegible] કરવા લાગ્યો. [illegible]

"[illegible] "કુમારને [illegible]

[illegible] ફરી [illegible]

"[illegible] હિંદુઓનાં આપણી [illegible] ફરી!

"જુઓ! આપણાં [illegible] હવે [illegible]

"[illegible] [illegible] કરી —" [illegible]

"ભાગો" — "નવાબ [illegible] હવે [illegible]

"પ્રિય નવાબ! [illegible] આવજો!"

"ગયું! — હવે [illegible]

[illegible] વિચાર [illegible]

કરવા લાગ્યો: "વિજયસુખ, [illegible]

"[illegible] કરવાનો [illegible]

[illegible] વિચાર કરવાનો [illegible]

રાજાની [illegible]

પોતાના [illegible]

[illegible]

"[illegible] કાંઇ [illegible]

"આપે નવાબ [illegible] —"

"[illegible] — [illegible] — [illegible]!" [illegible]

"[illegible]! — [illegible]

ટપાલી બોલ્યો.

"ના-ના- ટપાલનો કાગળ નથી. તારનો
તાર પણ નથી"

"આ મંદિરમાં એકાંતનો તાર [illegible] તાર તો શું પણ

"પણ સરકાર ઘેરે છે કે

"વાયુ છે".

"શું છે?"

"નહિ તો તાર પણ નથી. પણ સરકાર
એ તાર છે એવું ભા-

"ઈશ્વરી સરકાર ફરે છે કે ~~[illegible]~~
કાંઈક
"ફરે - ~~[illegible]~~ આ આપણી સરકાર
દે~~[illegible]~~વાજવાની ઉમેદ છે".

"~~[illegible]~~ એ તાર [illegible]

"તો શું એ સરકાર [illegible]

"આ સરકાર નથી?"
હિંમત ગુમાવી ધરે રહી સરકારે

"મહારાજ,

"જ પૂછો છો?"
બંધારણ?"

"આરે હું આપણી નિયમ [illegible]
"આપણું ફૂટ પણ આપણી સરકાર ~~[illegible]~~

"બંધારણ છે કે ઉઘાડે નથી".

મહારાજ આ સાંભળી હેરાન થયા. ~~[illegible]~~ તેમનાં
તેમનાં ગોઠી ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
રાજાને ~~[illegible]~~ [illegible] ઉભાર [illegible]. તેણે [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ફરીને સરકાર
[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સરકારે
[illegible] [illegible] લાગ્યો, અને [illegible] [illegible]

ઉંચો કરી ફાળ ભરી દરવાજા આગળ
ઉભો રહી આડ નીરખવા લાગ્યો.

"લાલશંકર, જા, જલદી દોડ્

"આનંદ! આનંદ! ભરૂચ બોલ્યા

"કોઈ આવ! બેઉ પડશે

"ભીખા લાવ! — ફાનસ દે! ભીખા

"લાવ! — ભીખા! —"

લાલશંકર દોડ્યો, અંધારામાં
ઝટ વળ્યો ને હાથ ગયો, અને હાથ ફાનસ પણ
ભીનો લાગે તેમ "ભીખા! આનંદ! ભીખા!" ઠેઠ
બૂમો પાડવા લાગ્યો, અને બૂમો પાડતાં
ફરી બૂમો પાડવા લાગ્યો: "આનંદ
પાછાં બુઝાવી લઈ પાછો આવ ને ફાનસ!"
"મારી તરફ લઈ દે એમ ફાનસ"

લાલશંકર હાથ લઈ વિચાર કરવા
લાગ્યો. અને વિચારી રહ્યો અને આનંદ ઉભરાઈ આવ્યું
તેડાવ્યો. બેઉ પણ નાની હતી ને ભીંત ભીની હતી.
ફરી આગળ બાંધેલી તરવારની અણીથી, જાણે ભાળી
નાખી દીધી, પાછો પુરાતા પેઠે આ ફળીમાં વિચાર કરી,
વિકરાળ લાગ્યો હોય, આગળથી ઉભો હોય, તેમ હાથ
લાંબો કરી ઝુમખા ઘરી રાખ્યો, અને આંબાવાડી તરફ
અંધારામાં પડી, પુરવા લાગ્યો, ત્યાં જોઈ આંખો

"હા! એક પછી એકને હું એ બતાવીશ. આપણ નહી
"હું રામ-પ્રધાનની પેઠે મરી ઊઠ્યા કાંઈ શિક્ષકો ન
"ક્યાં?"

એમ સાંભળતાં જ બધી પગે પડ્યાં. સર્વે પણ
કહીં ભાગે સાંભળ ~~[illegible]~~ સામેનું સાંભળી પગે પડી ગઈ, પણ
ચાંદન આવો, અને પ્રધાન પાસે ~~[illegible]~~ ઊભાં જ.
ચાંદન આવો, અને પ્રધાન પાસે ઉભા રહીને પ્રશ્ન

"મહારાજને ~~[illegible]~~ દીકરીઓના ઉભા રહીને ગામ-
"ડીઓ હતી," ~~[illegible]~~ અને તેમાં દીકરા ગામ-
"રાજમાં સર્વ ગાડાં ઊભાં ગયાં હતાં": ભક્તિ શંકર બોલ્યો
"રાજમાં સર્વ ગાડાં ઊભાં ગયાં હતાં" ભાઈ સાહેબ રહી હતી
ભક્ત—"ત્યારે પ્રકૃતિમાં કામ કુંવરીને કે હું આવીશ કહે છે."
ભાઈ—"મહારાજના સમુદ્રમાં વહીને મહારાજ કહે."
મધુ૦—"ચાંદન, પ્રધાનને કાંઈક બોલવા વિના સાંભળો

"બહારની દુનિયાં આવકે છે."
ચાંદ૦—"અને આપના પાસે કોઈની સહાયતાથી બોલ-
"વાની ~~[illegible]~~ છાની રહેવે તે આપની મોટાઈ."
ભક્ત૦—"સાચું કહો છો, ચાંદન. મહારાજ, આપની
"ઉજાસ દરિયામાં આવે ચાંદનને સંભાળવા ને જ
"કોણને તેડાવો છો"
ચંદ્ર૦—"શું કરવા સંભાર્યો?"
ભક્ત૦—"~~[illegible]~~ સરદારના સૈન્યમાંથી ચાંદન કહે છે
"કરવા!"
મધુ૦—"એ ચાંદન સાંભળી સર્વ હસીને ચાંદનને કહે
"છે."

ભક્તિશંકરે ~~[illegible]~~ આદરથી પાળી, અને મધુરાજને
દીકરી ~~[illegible]~~ ઉજાસની પાસે જઈ પગે પડી રહી.

"સમજણમાંથી તમે જેવું જાણ્યું હોય તો જાણો રાજ—
"પુરાણોનો ધર્મનો સંપૂર્ણ બોધ નથી એમ કહેવું
"જોઈએ. જે વ્યાખ્યાતા ~~[illegible]~~ એ ધર્મ કહેતા જેવા
"ન બને તે સ્વધર્મપાલનનો આરંભ છે. જે વ્યાખ્યાનમાં
"મને ઈશ્વરે દૂર જાણ્યું ચ્યાવન લાગ્યા મનમાં ~~[illegible]~~ લાગે
"વિરુદ્ધ કૈકે ભાગનો હોય જાણો ~~[illegible]~~ લાગ્યા
"હૃદયમાં રાજનીતિનો [illegible] રહ્યું છે. જે વિરુદ્ધમાં
"ભાગે મને મર્યાદા ફરીવાર તેમ કહે હોય તો
"લાગ્યા ખૂણામાં સ્વામીની જાણ છે. આનંદ, આશીર્વાદ
"તે તું છે અને ~~[illegible]~~ મને ઓળખે તો આશીર્વાદ છે
"હું ~~[illegible]~~ મારી સેવા ઉભું રાખવી જાણે
"રાખું તેમ ભાગ્યે મારા આનંદ ઉભું રાખું."

"રાખું તેમ ભાગ્યે મારા આનંદ ઉભું રાખું" તેમના તેજમાંથી
આનંદ ભાગ્યું લઈ રહ્યો અને તેમના ચરણ
એક આંખું પડતું દેખાયું. તે ઉઠી દ્વારના બહાર લઈ
પાછો આવ્યો અને રાજાના સામું ઉભું લઈ ગયો.
"મહારાજ, હું દુર્યોધન પિતાના આપ ઉભું રહ્યું
"જે ઉદારતા દેખાડી છે તે મને નરકપાતના સર કરતાં
"વધારે લાગે છે. મહારાજ, ~~[illegible]~~ હું આપના પુણ્યનો
"પૂરો છું. હું શિષ્યભાવ ~~[illegible]~~ એવડ, તેમને [illegible]
"ઉદાર વચન કહ્યાં છે તે મારા હૃદયને [illegible] ઉપકારના
"બોજથી લાગે છે. મહારાજ, ~~[illegible]~~ મને ક્ષમા કરો.
"આપના સત્ય વચનમાં — ધર્મવચનમાં — આશીર્વાદ હું
"શિર ધરું."

સુમંત ઘડી વાર મૌનમાં રહ્યો. ઉત્તર દીધો નહી.

ગુણ— "કેમ, સુમંત, કંઈ ઉત્તર દેતો નથી?"

સુમ— "મહારાજ, ઉત્તર દેવાનો આપના આશ્રિતને
"અધિકાર નથી. [illegible] આ દેશમાં મ્લેચ્છ લોકો
"હતાં તે કાળે ઇંગ્રેજોને દેશી રાજા મદદ આપતે
"આપણી ગાદી ઇંગ્રેજોના સંબંધ સાથે સ્વતંત્ર
"તે કારણે ન આપણી આજ્ઞા વગર ઘડી કે [illegible]
"[illegible] રાજાધિરાજના સંબંધ આપણી
"[illegible] હિંદુ ધરમ આપણાને પાળવા દેવાને [illegible]
"[illegible] તેમને વિચાર કે ઉત્તર કરવાનો આશ્રિતને
"અધિકાર નથી. મહારાજનું હુકમ લઈ હું
"સંતોષ રાખું છું, પણ મારી બુદ્ધિ આપને કામ
"હવે [illegible] કોઈની અધિકાર તેને નથી."

ગુણ— "સુમંત, અભિપ્રાયમાં મેં પૂછેલાનો આશય
"કરવાનું કામ મારું છોડાવે મારા તે કાળમાં
"અભિપ્રાય પ્રમાણે અને મારા અભિપ્રાયથી
"ચિત્તનું આવતા આવેલો. આજ એ આખાનું
"હિંદુ અભિપ્રાય [illegible] કામ લેવાને પ્રસંગે
"મારા અભિપ્રાયની દેશીઓ આવશ્યકતા આપણા સ્વરાજ્યનાં
"આગ્રહથી એ [illegible] કામ ચિત્ત મારું હતું છે.
"એ અમલદારોને [illegible] સહું ચાલવાને આવા
"આમને ઉપદેશો દેવા' રાખવા અભિપ્રાય આપવા ના
"પડશે એ કામ [illegible] આમને સિદ્ધ કરવા ભેટું છે. એ

"સુદર્શન, મ્હારી સેનાને તાકીદ કરવા કહો.
"તેને કહજો મ્હોં લઈને કે મ્હારું કામ છે- [illegible] કે
"મ્હારી આજ્ઞાએ હાથી, મ્હારી ફુદ્દાની વાળ, મ્હારા રાજાની
"સાંભ, હું જ મ્હારી સેના— તેને સિદ્ધ કરું તો તે
"મને જ દીધે."

"મહારાજ, એ સેના અને એ સાંભળ હવે,
"આપને આજ્ઞાએ હાથે [illegible] માત્ર વાટમાં
"આવે છે— એ [illegible] હાથને દૂર કરીને તો
"આપના પ્રજાને ફરક્યો અને આવી રહેલી તે સભાના
"અંદર ખ્યાલ કરી દીધી. મહારાજ, આપને તે હવે
"શું કહીએ!" — સુમંતે દીધો નિઃશ્વાસ મુક્યો, અને
એ નિઃશ્વાસનું કારણ [illegible] પહેલા રાજાની સભાના
ઉપરથી [illegible] લાગ્યો. [illegible]
કારણોમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] ન [illegible] કર્યું, અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
દીધું. "સુમંત, તે [illegible] [illegible] [illegible]

મહારાજ— "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] છે તે [illegible]
"[illegible] છે."

સુમંતે [illegible] [illegible] કર્યું: "મહારાજ, [illegible] [illegible]
"[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હવે [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે—
"[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
"[illegible] [illegible] છે કે

"કોઈના ગયે તે કાંઈક, ગયાં વળી છે વ્હાલાં,
"મન અવધારૂ આવે નહી, ગયાં ન આવે વ્હાલાં!
"મહારાજ, કાકુલના બુદ્ધિને ચાલતાં હાથમાં આવેલો
"અવધારૂ ગયો તે ~~[illegible]~~ હસ્તુનાપના વ્હાલા ગયા તે પછી-
"નહી કોઈ પણ પાછું આવે એમ નથી. ~~[illegible]~~ તો
"ગયેલો અવધાર હવે ગયેલા વ્હાલા આવતાં ભાગ્યોદયવાળો
"આવડું હોય તો તે નહીં — ભાગ્ય હવે તો આવા આવો તો
"એક વાત આવડી તે તો કે આ ~~[illegible]~~
"નાટકે ધુવારીઓ કરી ~~[illegible]~~ એણે વાળેલા
"ભાગ્યોદયીઓનો ભાવો આવું ~~[illegible]~~ હવે —"
"ભાગ્યોદયીઓનો ભાવો આવું નાંખ રહ્યો.

~~[illegible]~~ વાર સિંહ હસ્તિ રાજના આવું લેઈ રહ્યો. ~~[illegible]~~
રાજાને આંખે હાથમાં રહ્યો નહી. ~~[illegible]~~
રાજાને આંખે હાથમાં રહ્યો નથી. ~~[illegible]~~ ભાગ્ય-
~~[illegible]~~ વાળેલી પરિણામને કાળે સિંહ આવનું ઘુસી ઈશ ~~[illegible]~~
નો ભાર દૈવાઈ તેમ રાજાએ કર્યું. પોતાનું અપમાન થતાં
એણે શાંતિને ભાઈ ગણી અતિશ દુઃખ ~~[illegible]~~ ધાર્યો હતો અને
પ્રીતિનો પ્રવાહ વહ્યો હતો તે રાજાએ ખૂંચાતા ~~[illegible]~~
શાંતિને ઉંચાતો કરવો. ~~[illegible]~~ રાજાની બૂમ બહાર ગઈ અને
શાંતિનાં ~~[illegible]~~ના ખંડમાંથી નીકળી વાડામાં મહારાજે
ભાગ્યસ્વરૂપ ~~[illegible]~~ ગંભીર રાજ-સ્વરૂપ ધાર્યું અને સિંહ
એની સંબંધે ન ગણી આજ્ઞા કરી:-
"શાંતિ ~~[illegible]~~ મ્હારો અંતર તે મ્હારાં અંગ છે અને
"તેના ~~[illegible]~~ અપમાન અને તેના ક્રોધના ~~[illegible]~~ વિચાર
"ફેરવતો આપરાધીઓ મ્હારા દેહમાં કર્યો છે તેની શિક્ષા
"તેમ શું છું કે આ પણ મ્હારા ભુજ આગળથી નાશ થઈ

170

"અને મારી આજ્ઞા લેઈ ત્યાં સુધી રામનામની
"એ કહેવા તેની પંચ કુટીઓમાં રહેવા આવું
"રહેવા મારો પ્રધાન ઉપયોગ ને તેમ પંચકુટીઓમાં
"જાઉં આવવું નહી — અમારે તો અવિરત સિદ્ધિ
"આમજ — ભાભ કંઈ ભાવથી આ પ્રજા અપવિત્ર
"કરી વિના રામનું ચાલશે ના."

ભરતશંકર મસ્કરી — "મહારાજ —"

સુમંત — "હુંજ! અમાત્ર આપણા મંડપમ ઉઠાવ."
અમાત્ર મંડપમ ઉગાં રૂપ રામને અર્પણ
કરી ચાલશે ગયો. તેના શિષ્યવર્ગ હુંજ અને
ભેટ કે એ કે નહી અભિવાદન કરી ફરીને

ત્યારે દેવકુંવર કરાવ્યું.

ભરતશંકર — "મહારાજ, આપે બહુ ઉપયોગ
"આજ્ઞા કરી — અમાત્ર કહું હોય તો અને પણ
"આજ્ઞા કરી — અમાત્ર કહું હોય તો મને પણ
"સિદ્ધ કરશે — પંડ્યુ ઘણું ઉપયોગ ગમ કહું." મારા
"ઉપર ઘણા મમતા કરશે, પણ પ્રધાનને ઝુલાવ વિનામાં મારા
"ઉપર સુમંત — "આપ પ્રાયે અને સ્વર્ગના જામ-
નહીં) "મારો કે રામને અમાત્ર ભાગ નહીં ભારી
"ખાં કે રામને અમાત્ર ભાગ તેઓ ભારી
"છોડવા નથી કે. હું મારી આજ્ઞાએ ઉપરની
"પ્રીતિ માટે રાજ નિવારવા નથી. રામજીએ કે
"પ્રધાનને પુછયા વગર કરેલી આજ્ઞા સિદ્ધ હતી
"નહી કે વિચારમાં છે, પણ ત્યારે પ્રધાનના
"કંઈ ધાતની પ્રતિજ્ઞા હોય ત્યારે કે વિચાર લાગુ
"નહી હતો."

સુમંત — "ત્યારે હું આવા વાતોમાં રામને

"બચાવ પ્રજાને બચાવ લેજો!"

ખુલાસો— "સામાન્ય- મારા પ્રજાનું રક્ષણ કરવું
"તે મારું કામ છે. મારી રાણી
"સર્વ પ્રજાને પાલન પડ્યા છે?
"નિયમ લેતો
"ઉપાયે તે હું તેમ માન-
"મારા માથે કર્તવ્ય કરવાની ઉપાયે તે હું
"મારા તેમ જ પ્રજાના માથે કરીશ ત્યારે પણ
"ગુણોનાં તેમ જ પ્રજાના સાથ આપશે. મારી બધા મિત્ર
"પ્રાણમયીને સાથે લઈ આપશે. મારી બધા વિચાર
"ઉપાય પુરાણો કરશે તો એમ બની શકે
"રાજાઓ. પણ મારી રાણી - મારા કુમાર - મારા બાળ-
"ગોપાળો. પણ મારી રાણી સર્વ પ્રજાને શિક્ષા આપે ભાગ્યનું ભલું
"છે તો મારી સર્વ પ્રજાને શિક્ષા આપે છે તો
"હું મારા અધિકારીઓને તે મારાં દેવતાઓ છે તો
"તેમ મારી તલવાર નેતાઓને સોંપું
"પુત્રો તેમ મારા પ્રજાના અધિકાર તો સાથે
"ઉપર દયા તેમનાથી હું તેમ શિક્ષા કરીશ તો
"એ શિક્ષા કરવાં બાબતમાં હિમ્મત રાખનાર નથી.
"મારા પ્રજાને અધિકાર તો સાથે ફેરવો
"સાથે તો તેનું રક્ષણ ફેરવે છે
"રીતે કરવું તેમાં મારો પ્રજાનો પ્રધાન છે
"જ હું. જયશંકર, સામાન્ય બાબત છે મારી
"પ્રજાનું સાચવવું આગળના ધર્મ ધર્મમાં કહ્યું છે,
"એવાં ધર્મ ધર્મમાં બતાવ્યું છે તેમાં ધર્મ એમ તેમ
"એ સાચવવાનું કામ મારે દૂર રહી સ્થાપિત કરવું,
"એ સાચવવાનો અધિકાર નથી
"તેમ એવાં એને ફરવા ફરવાનો અધિકાર તેમ કર્યું
"એ એવી પ્રજા રહે તે ઘણાંએ દ્વારા સત્તા કાયમ
"લેવું: ખુલાસાની શિક્ષા એવી સાચવણ

"મારી મતે આપણો ~~[illegible]~~ પ્રતાપ ત્યાં રાખવા ઈચ્છે
"મેં એક યુક્તિ. ~~[illegible]~~ ચાલ,
"હવે ~~[illegible]~~ મહાગુજરાતના ભવિષ્યનું ઘડતર ચાલ."

ભદ્રા૦— "~~[illegible]~~ પણ, મહારાજ, પરિણામનો
"વિચાર ~~[illegible]~~ કરવાનો મ્હારો અધિકાર ખરો."

મહારા૦— "શું પરિણામ પરિણામ કરે છે! ભોળો
"નહિ કે તે રાજનીતિને મ્હારા આપેલો ગણતા હશે
"ભર્યા એવી રાજનીતિનો પવનને મ્હારા હૃદયમાં
"ભરનાર તને જાણીને મ્હારા ઉપર કોપ ~~[illegible]~~
"પોતે રહેલા આપેલોની તરવાર તે ~~[illegible]~~ કુમાર ~~[illegible]~~
"છૂટતી એ તરવાર મ્હારા ઉપર પડતાં પહેલાં બાદ
"ન રહી ?" ~~[illegible]~~

ભદ્રા૦— "હું મારી પેઠે સમજું છું કે મ્હારા બો
"એ તરવાર ઘણા દિવસની અધુરી રહી છે અને
"મહારાજની કૃપાની ~~[illegible]~~ આપણા સંકડોનું રહેલું
"ધરું છું; પણ આજે પરંતુ ઈર્ષ્યાની ~~[illegible]~~
"રાજનીતિમાં પગલાં આપણાં આખાય ઉપર થશે છે
"તે કાળે ~~[illegible]~~ એ વિદ્યુતને કાળ આપણો ભાર
"અંદરના ખડખડાટનો સ્વર ~~[illegible]~~ તેને કાને નહીં તો
"આવેલા એ વિદ્યુતના વિદ્યુત ફેંકશું? મહારાજ,
"મેં આપને ઘણી વાર ~~[illegible]~~ કહ્યું છે કે વિજુતા.
"~~[illegible]~~ ગાજતાં કરવાના ખાડામાં ~~[illegible]~~ ને ઉંડે
"બાકી છે તે ~~[illegible]~~ રાજ્યનો. ખબર છે? મહારાજ,

"આપના કુટુંબમાં જ મહાનુ વિમલ નરી પાવન તે
"~~[illegible]~~ મહાન ફકીર હતા તો પ્રસંગ આવ્યો છે અને
"એ ફકીરનો પ્રસંગ લઈ ~~આપના આચાર્યને પણ~~ ફકીર
"ઇસ્લામને કાંઈ પણ ~~[illegible]~~ લાભ લઈ શકું તેના ઉપકારમાં
"એ અર્થ પરિણામ આપવાવાળો જીવનો ~~[illegible]~~ અને રહેલો
"મારી એ જ છે કે આપના પ્રધાનને ઉદેશીને કહીને
"કુરી - લોક - આપના બંધુઓ~~[illegible]~~નું સાંભળવાનું
"એમાં જ ~~[illegible]~~ લોક રાજ્યનું હિત છે. મહારાજ, એ
"બધી રાજ્યક્રાંતિ કે શાંતિક્રાંતિ નથી થઈ - તેમને
"મન મારી વાત ઉપર હોય છે, અને મારા કરતાં
"આ વર્ગોના~~[illegible]~~ - આ મેળાનો - આપને બહુ ઉપ-
"યોગ છે તે હું મત કરું છું. મહારાજ, પ્રધાનો પણ
"મારફતે પણ આવી બાબુઓના નહીં મળે અને તેમના
"બોલવા ઉપરથી હોય દરવા આપને ખોટું નહીં

"કહું ~~[illegible]~~ છે કે
"કરવા ટોપી લાંબડ, ઈલાજ ટોપે છાંપ,
"બોલવામાં ટોપે આગ્રહ ~~[illegible]~~, ટોપ પૈસાના બાંધ!"

પ્રકાર ૦ - "તું કહે છે તે ~~[illegible]~~ ઘણે અંશે સાચું
"છે અને તેટલા માટે જ ~~[illegible]~~ ઇલકાબો માટે
"સ્ટેટના વિભાગમાં ~~[illegible]~~ મારા મારી ક્રાંતિ દેખાઈ
"જેને ટીકા લાગે તેને પોષાતી નથી અને તે
"ચમત્કાર કરી મારી હિંમતનો આશય હાથે આવો

"મારી રાખેલ છે. સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ગાંઠ છે, પણ
"દુઃખ નથી અને તે અવશ્ય પરણશે, અને એક દિવસ
"આ જ સ્થાને તારી સાથે મળીને ~~[illegible]~~ રાજ-
"દરબારમાં આનંદ આપશે. મેં એને ઠરાવ કીધો ~~[illegible]~~
"[illegible]ની સાથેનું છે તેમ જ માયાળુ છે અને તેનું
"દુઃખ ઉતાર આપશે. રાજકુમારી કુમાર રાજપુત
"નાણો. પણ ~~[illegible]~~ એને માટે તારાં લગ્નિયા
"આપું તે તો આખોર અને હાલે-ફરફ જ. તારું જ
"દુઃખ છે – અને તે રાખે છે – કે હવે આપણી
"નરવારે ~~[illegible]~~ મહાલમાં લઈએ અને તેનાથી નજર
"પ્રીય છે. હવે તો એવા [illegible] રાજાઓનાં હૃદયનાં
"એકે એક રાજ્યલક્ષ્મીનો અવાજ અંધાર એ જ
"રાજાઓની નજર અને હાલ ઉતારનું ફળ મળશે"
"[illegible] મારી ઉપાસ રાખેલ છે
રાજા— "મહારાજા [illegible] કિલ્લાના દ્વારે.
"તેના ... નજર જ આપની આજ્ઞાને [illegible]
"રાજકુમાર નું નહિ ન હતો. પણ અને એક વાર—
"એ હતો છે કે આપની નજર લઈએ [illegible]
"વાતે મારી આપને આવી સુખરૂપ થતાં તે [illegible] લગ્નનાં
"[illegible] આપને ઉત્તમ દીધો, અને આપણા કુંવરને
"આપને ઊંચા કરવા તેડેલા તે આ પતિલોકને પામો.
મુલાકાત ટળી પછી. "હા, એ આજ્ઞાનો સંયોગ
"ચિરંજીવ દીધો અને. પણ મહારાજ પ્રસંગોને પ્રથમ પણ
"આવેલા થાય છે અને તેના ઓળખ અને તે પ્રસંગોમાં

"ગુંડાગીરીનો ઉકેલ એ કે વસ્તુ મને [illegible] સાલે
"લોકો ન કાઢે છે એવા મારા સ્વભાવની [illegible]
"તેને અધિક મૂળ અનુભવ થયો હશે."
ભૂદેવ — "સાચે મહારાજ, આપના કરતાં હું ઊંધ જોતા
"આવી કે એવા આદિવાસીના અનુભવ વગર એવો ઉકેલ
"વહીવટીતંત્ર કરે છે." "એ વાત તો સાચી. પણ
મૂળ [illegible] રાજ કરી રહ્યો.
"~~[illegible]~~ એવો અસાધારણ આવે છે — એ — ક્રાન્તિઓની અસર
"જતું છે, તો તેને જોઈ પ્રસંગે [illegible] [illegible] દુરાચા-
"રિયો એવા એ ગંજાવરના સમાજ નથી, અને [illegible]
"આપણે એ આદિવાસીઓ એવે કરી પ્રસંગ પડવાનું કારણ
"~~[illegible]~~ એ આદિવાસીઓ ~~[illegible]~~ રોજ છે તે
"તેથી માટે તમારામાં રાખેલા દુરાચાર, અને
"એનો બંદોબસ્ત કરવા નથી. એટલો આપણામાં માટે તો
"એ દૂર મહારાજ્યમાં રાજ્યની લાગ નથી સાથે નથી
"રાજાના અનુયાયીઓ સ્થાનનું કામ આપણું છોડશે."
"તેને તમારી ગરજ રાખવી છોડશે." ઈજનેરના વડીલનો વાતનો
ભૂદેવ — "સાચે મહારાજ આપના હૃદયમાં ઉદારતાનું
"ઉકેલ કેમ તેને કર્યો?" તેનું સાથે શું મહારાજ-
"શ્રી ~~[illegible]~~ કહ્યો."
"બાપ તેનું તો કહ્યો." "તારો તો મારો વિચાર એક છે."
મકન — "તારો તો મારો વિચાર અમને કહ્યો નથી."
ભૂદેવ — "મારો વિચાર [illegible] સમજો."
મકન — "પણ હું સમ[illegible] બોલ્યા છો..."
ભૂદેવ — "તો બોલો છે. પછી હું કહીશ."
મકન — "અધિક હું બોલ્યો. મારે હું મારા
ભૂદેવ — "આપના પાસે હું હાથ તે [illegible] નથી.

"અભિપ્રાય પ્રકટ કરી દઉં છું તે સાંભળો."

મહારાજ— "બોલ."

કારભા૦— "જુઓ, મહારાજ, અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ
"બાંધો તે હું તો લગભગ બનાવટ કહું જ માનું છું.
"પણ ધારો કે તે કામ બનાવટ ન હોય તોપણ એ
"તે વાત નિરુપાય છે. એ સંબંધને તોડવાની વાત
"ગણો કે બાળકની રમત ગણો, પણ તે હોવાને એ.
"હવે આપણે એમાંથી નીકળી જવા માટે તેટલો રસ્તો
"માટે શોધવું, અને દેવું ન દેવું દેવાને નહિ માટે
"તેનો વિચાર ન કરવો."
ચર્ચાની ... ગંભીરતા આવી.

મહારાજના મુખ ઉપર ગંભીરતા આવી.
"હવે [illegible] વાત કરી." અધિકારીઓને માટે
કારભા૦— "મહારાજ, હવે અંગ્રેજ સંબંધ બાંધ્યો. તે સંબંધ
"અને આપ સહુ — એવો સંબંધ કંઈ કંઈ ઉપર કરીને
"અધિકાર ઓછો કરવા સારુ કારણ મળે અધિકારીઓ લેવ
"એમનો સંબંધ દેવો તે ... રાજ્ય ...
"રોપાયું. હવે તો એ બળને ... કરવો અને બાકી
"રહે તો તેને ઉપાય કરવા સબળ કરવો અને સુધારવા
"લાયક જોઈએ હોય તે બીજાથી લઈ સુધારવા
"લાયક ... છે. વિચારકોએ શોધ
"સ્વરૂપ કરવો એ જ યોગ્ય છે. વિચારકોએ શોધ
"કરવી છે; એ કામ ગયો. આચારકોએ
"અનુભવી છે અને સંસ્થાનો વિનતીઓ એ
"બાંધી રાખી છે: અંગ્રેજની સાથે સંબંધ કર્યો
"તે આચારકાળ હતો તે પણ ગયો. હવે તો
"એ હોય તેને નિર્વાહકાળ આવ્યો છે, અને એ
"કાળમાં વિધિનિષેધ ... અને સંસાર

" ઉત્સાહરૂ જોઈ આવ્યા છે કે

"प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ અને

~~અને "निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतम्"~~

~~" અને अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति~~

" — આરંભેલું કરેલા કર્મનો ત્યાગ ઉત્તમ જનો

"કરતા નથી — ત્યારે શું કરે છે? —

"निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतम्"

" એ તે વસ્તુ સ્વીકારેલી કરી તેનો અંત સુધી
અને ધારણ કરેલ વ્રતનું એ રીતે
"નિર્વાહ કરવો એ સત્પુરુષોનું કુળવ્રત છે — એટલે

" એ વ્રત ન પાળનાર અસત્પુરુષ છે. અને એ

" એ સજ્જનો અંગીકાર કરે એ પુરુષોના ન્યાય

"કેવા કરે છે? તો કહે અંગીકાર કરે છે કે

~~"अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति"~~

"अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति"

કરે છે અને

"અંગીકૃત વસ્તુનું સારી રીતે પરિપાલન કરે છે અને

પાળવાની

" એમ કરનારા શૂરાની એટલે કે સુકૃતિ ... છે.

" એવા છે — અને ... જે ... એટલે એ ... કરે છે આપ તેથી

" એ તો સત્પુરુષો ~~... ... છે અને ... ને~~

" માટે જ છે અને તે સ્થાન ... ... કહેવાયો.

" અધિકાર મહાત્માનું કામ ... મહાત્માનું

" જાણ છે તે મહાર કરતાં આપ વધારે જાણો છો."

— "મહારાજ, નિર્મંદરાજે, વિચાર કરતા ના
"કરેલા વિચાર પૂરા સમજવામાં આવતા નથી,
"આચારશાસ્ત્રના કરેલા તીક્ષ્ણ કાર્યમાં સ્ફુરતા નથી, અને
"જે સિદ્ધાંતો વિચાર આપે પૂર્વે સંપૂર્ણ રીતે કરીને જ
"પ્રારંભનો આદર કરેલો છે તે સિદ્ધાંતો નવા કહ્યા
"આપના મનને સંતોષ પમાડે છે તે કેવળ માટે
"બાંધે છે એ માટે સિદ્ધાંતો નિર્ણય કરવામાં
"કરેલ શ્રમ એ આપના કેવળ અનુભવના જ્ઞાનમાં
"તો યોગ્ય છે. પણ અનુભવ તો માત્ર આચારકાળ-
"નું એક પરિણામ છે; અને તે અનુભવ કેવળ-
"આજ્ઞાઓની ઉત્પત્તિ તો ફક્ત સંપૂર્ણ થાય છે અને
"પછી ભિન્ન રાજાઓની રાજનીતિ, પ્રકારમાં છે અને
"તે પ્રકારમાં તરવાનો મનુષ્યતો તો માત્ર મહારાજ
"ને પ્રકારમાં તરવાનો મનુષ્ય તો મહારાજ! આ
"એવા રાજાઓને શું લાગે છે, તો રાજનીતિ
"નિર્ણય કરવામાં એ મનનું કરવો સમજ કરવી તે
"હું એક નાના પ્રાણી કરતાં આપનો
"એવી આજ્ઞા રાજકુમારને આપને આપનું
"સમજ રીતે રીઝવવા. મહારાજ, નિઃસંશય કંઈક
"રાજબુદ્ધિ આપને આવાં — એવી
"અપૂર્વ કુશળતાને આપની હું તો
"આપના મનને પૂર્ણ છે, મહારાજ, — મહારાજ
"આ રાજનીતિમાં આગ્રહી છું — મહારાજ
"તો આપ જો તેને આપના હિતની અમારે રહે
"મહારાજ તૈયાર છું."

મુખ્ય૦— "આજે આપણે ~~[illegible]~~ પ્રેમીઓના ભાવિને વિષે
"ફરી એકવાર અભિપ્રાય લઈ આપણે સૌ એ વિષે
"કેમ કરી ફરવો તે ~~[illegible]~~ વિચારવાનું કામ આપણા
"ભોગવવાનું."

ભાલ૦— " ~~[illegible]~~ મહારાજ પ્રધાનજી ઠીક કહે છે.
"આપના અભિપ્રાય રીતે તે ઠરાવવા પડશે હવે
"આપણે."

~~[illegible]~~ મુખ્ય૦ ~~[illegible]~~ હવે તો બોલો:
"પ્રધાન મુખ્ય ઠરાવે છે. આપનું બોલવું બોલો
"~~[illegible]~~ હું કરું તે ઠરાવવા માટે આપણે સૌ મળી
"ન ઠરાવ થશે — ફરી અભિપ્રાય આપનાં શાસ્ત્રો
"બધુંય બોલાય હશે!"

ભાલ૦— "મહારાજ, બધુંય હશે તોયે બોલવું
"હું. આપણે આપના ભિન્ન ભિન્ન મને રહી ઝીણા મતો
"ફર ઠેર તો તો એવા ફરફરે પ્રધાનને આપની
"બીવાનાં વાતનો ઘોરથ નથી ~~[illegible]~~ બોલી શકે
"ત્રીજાનાં રાજ્યના ઠરાવ તો આપનો ધર્મ આજ બધામાં
"નથી એટલું ઠરાવ તો ~~[illegible]~~ એટલો
"વિચારનો મત ~~[illegible]~~ આપનો છે."
"~~[illegible]~~ વિચારવા મત ~~[illegible]~~ આપનો છે."

મહારાજ ~~[illegible]~~ ભાવ ~~[illegible]~~ નકિથ હવે
બધું બોલ્યા પછી તો ફરી ફરી હસ્યા.
અધૂરી

"આપણે સામ્રાજ્યનો લોભ કરી હવે બોલવાં
"હવે આપણું. હવે શાસ્ત્રને છોડી નવો માર્ગ પૂછીએ

પ્રધાન ... :

"મ્હારે માટે બાકી રહી."

ભાઈશંકર ઉવાચ. "મહારાજ, આ ઇંગ્રેજોના સરકારનો
"લિબર્ટ ~~[illegible]~~ કરવો એટલું શિખવ્યું છે તે તેના
"પ્રજાની ભાષામાં પણ લિબર્ટ કરવો તે ~~[illegible]~~
"રહીયત કરવા બનાવેલો નાય ~~[illegible]~~ બેઠવાને ~~[illegible]~~
"સ્તુતિ ફેરવી છે એટલું એના વિચાર
"કરવા જેવું છે."

મહારાજ— "શી રીતે?"

ભાઈશં— "એ નાય મુંબાઈ[illegible] એટલે છે
"ભાષા ફેરવી કે લોકોના ~~[illegible]~~ પણ ભાષા
"ફેરવી?"

મહારાજ— "મુંબાઈમાં તો છે જ."

ભાઈશં— "હા, પણ એટલે છે ~~[illegible]~~ પહેલા
"મુલકમાં ફેરવ્યા એવા ફાવ્યા હશે છે, કે [illegible]
"છે કે ભાષી બાકી છે ~~[illegible]~~ એવા એટલે ભાષી
"ફેરવે પડે એમ નહિ ત્યારે લોકોના તો
"બધું બેસાડશે."

મહારાજ સાંભળવા આતુર બની [illegible] પાછો
ફેર બેઠો. "પણ ~~[illegible]~~ લોકોનું એટલે પણ
"નાય ભાગશે તો તેના નાના ઉડશે, નાય
"ઉડશે, ફેલાશે ~~[illegible]~~ ઉઠાડવાની બાજીમાં
"આવશે, તો વળી નાય ઉઠ ગરજાને બેઠવો
"પડશે ને?" એટલું ~~[illegible]~~ બુઝાવ

"વહીવટ કરું પાછો ~~[illegible]~~ રહી ~~[illegible]~~ ગોઠવ
"વાંચ મિનિટનું કામ વહીવટ!"

જવાબ— "મહારાજ રાજનીતિના બાબતમાં
"છો. સુભાગ્યવશાત્ દેવાજી મુકુંદ પહેલાંથી ઊંઝા
"ના આદિ બુદ્ધિબળ ~~[illegible]~~ રચવાની કળાને શોધવા
"આપે જ પારેખનું છે; અને બુદ્ધિબળને સંગે
"આપણી અને આપણા શિષ્યની બાજુ બની છે
"એ ચાતુર્ય ~~[illegible]~~ આપવાને અર્થે
"સર્વ સંતાપ અને ક્રોધ મૂકવા એ પણ એક
"શાસન છે!"

મુકુંદરાયનાં મનમાં એક મહેરો પણ ઉઠ્યો.
બોલ્યા કંઈક વાંકી રીતે: "જયદેવ, ~~[illegible]~~ એમની
બાબતમાં એમનાં આપણે પણ ~~[illegible]~~
"રહ્યા. પણ આપને બાબતમાં આપણે પણ
"જયદેવ તો! એ વાત તો છૂટે છે.

જવાબ— "મહારાજ, એ વાત તો આપણે
"બાળરાજ મહારાજે કરેલા ~~[illegible]~~ જાણ આપણે
"બાજુમાં ગયા છીએ. હવે ઈંગ્રેજ આપણને
"વહીવટ ઓળખવા પ્રયત્ન કરશે તો આપણાથી
"સરકારના નામે, રીતે પહેલાં વચન માગ
"ઉઘાડી ઉઘાડીને લેશે અને ~~[illegible]~~ એકઠા
"બધા કરતાં કામ વહીવટ ચલાવશે."

મહારાજ— "અરે-આવ કુટાકા પણ છે—
"એવું આપણે બાજ જ કરવાનું કારણ છે!

“અને ડાહીને પાછો બોલાવવાનું કારણ શું?” ૩૨

જવાબ—“જે રાજાઓ અને રાજકુમારોનાં
“ચરિત્ર વાંચ્યાં અને જે સાંભળ્યાં છે [illegible]
“હું જાણું છું ત્યાં તો ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો
“કેવળ જાદુ જ છે. આપણી વાર્તામાં જ્યાં
“જોઈએ ત્યાં પિશુ પિતાનાં રાજ્ય
“લઈ અને તે પુત્રીઓમાં જઈ ચાલ્યા ચાલ્યા
“સંસારનું જોડી ઇંગ્લંડને રાજ પીડે પાછી અને
“તે બોલીને કેદખાને તે રાજાની સેવા લાગ
“આપણી તો તેમાં કંઈ અજાયબ કે અત્યારના
“મને તો લઈ લાગતી. મહારાજ, જે રાજાના
“રાજ્યમાં પ્રજાનું રક્ષણ ન થતાં ભક્ષણ થાય
“છે, જે રાજા પ્રજાના રક્ષણને બદલે
“અને સાહેબમાં [illegible] અને કેદખાને અજુગતા
“લઈ સહેવા અને કેદખાને [illegible]
“[illegible] લોક ગાળો છે ઘણી [illegible]
“કાયદો પણ પ્રજાને ભલા લાગે [illegible]
“તે સમજે છે તે રાજાના રાજ્યમાં અવશ્ય
“પ્રજાની દુર્દશાને માટે ઈશ્વર કોઈ રાજ
“ઊભો કરે તો તેમાં અજાયબ શું છે? સાચે
“રાજાનું. મહારાજ, પ્રજાને શિક્ષા કરે રાજા
“અને રાજાને શિક્ષા કરે ઈશ્વર.”

નાગસિંહ ભરોડ ઊઠ્યો અને માથું નમાવ્યું:
"મહારાજ, જે રાજ્યમાં સિંહ હશે તેમાં
"ઈંગ્રેજોનો સામનો કરવાની તાકાત નથી એ
"કહેવાનું નથી, અને તાકાત તો મને કંઈ અત્યાર
"જોવાનું નથી. પણ ત્યાં તે અત્યાર હશે તો
"પણ દુશ્મનોથી ધ્રુજીશું મહારાજના
"[illegible] આમાં કંઈ નહિ. મને દેખાતું નથી. મહારાજ,
"આપનો અને આપણા રાજ્યનો તેને તેને તેમ
"તેમ પ્રકાશ પડશે તેમ તેમ આપની કેવળ
"આપની કુંદન અધિકાધિક દીપશે
"આવશે. મહારાજ, આપને કંઈ
"[illegible] વધારે વધારે આપ કેવળ આપશો
"ઝુકાવશો પેઠે ચકાશો તેમ આપ કંચનની પેઠે
"વધારે વધારે તપાવશો તેમ તેમ
"વધારે સુંદર દેખાશો — કહ્યું છે કે+

\+ "घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धम्
"तप्तं तप्तं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णम्
"छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम्
"न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते ह्युत्तमानाम्

"મહારાજ, ઈંગ્રેજ તો શું — પણ આખું જગત
"જીતી શકે છે. દુશ્મનોનાં મુકાબલામાં
"જેને જેવાં હોય તેવાં જોઈએ. તે

\+ મધુરાત્મ અર્થે

"રૂપિયા દક્ષિણાના રહે એમ નથી. એ રાજાને
"[illegible] રૂપ માત્ર ભિક્ષા યાચે તેટલાને ન
"[illegible] તેને રૂપ ભલે નથી. [illegible]
"મહારાજ, પંડિત [illegible] રાજપુરુષોને આપેલા
"પુરસ્કારોના અંકડા ભિક્ષા પેઠે એટલા બધે
"— એમાં રૂપ લાગે નથી. બાકી એ પરદેશીઓ
"[illegible] આપેલા રાજ્યના ભંડાર [illegible] પરદેશીને
"લૂંટાવાનું આપી દઈએ તો પછી તો તેમાં
"[illegible] તરત ભગવાનને, [illegible] તેમની રૂપાળી
"ભાવના, મને એવી એવી [illegible] આપેલી
"એક રૂપે પંડિતની ભાળ ન [illegible] આપેલો
"રૂપિયાની આપવાનો ઈલાજ છે. મહારાજ, [illegible]
"[illegible] આપ ભિક્ષુકોમાં પછી તો આપ
"વિચાર ઉપર લાગે છે".

મહારાજ [illegible] આસનમાં આગળ ઝૂકેલા ઊભા થયા, [illegible] ઊભા થયા, રાજ પુરોહિતો
વાંકી ડોકથી ઉભા રહી બોલ્યા: "હા, [illegible],
"હવે — મહારાજાનો [illegible] [illegible] રહ્યા ગયો,
"રૂપનગરીમાં રાજ [illegible] છે ત્યાં, [illegible]
"પછી ઉપર [illegible] બાપાને [illegible] એ [illegible]
"[illegible] હશે [illegible] જોઈ, [illegible] પડે
"[illegible] રૂઢે. એ વાતો [illegible] [illegible]

"[illegible] કરશે તો [illegible] સલાહ આપશે —
"બાકી [illegible] રસ્તા [illegible]
"ત્યારે કે [illegible] — એ રસ્તો [illegible]
"[illegible] નહીં તો [illegible] દિવસ પછી. સરસ્વતીચંદ્ર,
"[illegible] વાતો સાંભળી [illegible]
"[illegible] પ્રેમ [illegible] અને [illegible]
"[illegible] [illegible] લાગશે તો [illegible]
"તે [illegible] [illegible]
પછી!" સરસ્વતીચંદ્ર ઘેર ગયો. રાત [illegible] [illegible] અને ગયો. જતાં જતાં તેને [illegible] [illegible]. [illegible] તેની સાથે હૃદયમાં ઊંડો વિષાદ [illegible], અને [illegible] [illegible] આવ્યો, [illegible] [illegible], અને [illegible] ભરેલી વાત — એ [illegible] વિયોગ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યાં. પોતે [illegible] [illegible] પોતે [illegible] દુઃખનું [illegible] છે, પોતાના [illegible] [illegible] હૃદય [illegible] કર્યો છે — એ વિચારનાં [illegible] અને તે પોતાના વિચારનાં [illegible] કોમળ થઈ ગયું [illegible] ગૂંચવવા લાગ્યો.

"[illegible] છે આ [illegible] [illegible] [illegible].
"આપે [illegible] ઉપર ઘા કરવાનો [illegible] [illegible]
"અરે, [illegible] ત્યાગ કરવાને [illegible]"
"ત્યાગ કર્યો હતો તો હું શાને [illegible]?

"સુમંત – સુમંત – મારા બાળપણના સાથી!
"તેં મારા હિત વિચારી આંખે બાંધી તેને બાંધી
"મેં રામ વાળ્યો – ~~રામચંદ્રને~~ ને મૃગજળ પ્રતિ
"દેહ વિનાશ રહેવાતો નથી તે દુઃખ છે – રામચંદ્રજી
"પ્રીતિની વિનાશ જાણવું નથી તે જાણ્યું છે. રા-
"બધાની બાકી જ દુઃખ છે. ~~રામચંદ્રજી~~ રામચંદ્ર ચંદ્રે
"નહિ બાંધ્યાં છે તેમાંથી કેટલું તે હું રા. ~~રામચંદ્ર~~
"તારું ભાગ્ય ... ~~ન્યારી~~ ન્યારી છે."
"પ્રભુ. હે પરમાત્મા! તારી ગતિ સંતાપમાં

આમ વિચાર કરતો રામ ... ~~...~~ ગયો. રાણીએ કૌશલ્યાએ ... ... સ્વપ્નામાં પરીક્ષિત ... તે ... ... સંતાપમાં હતી ચાલી ગઈ. સુમંતના સમાચાર ~~...~~ સંતાપમાં ... ... હતા અને રામને ... ... – રામનો ... ... સુમંત ... ... રામને ... કરતાં ... ... ગયો. ... ... ~~...~~ ... ...

હોયાનું. તો પણ રાજાનો અભાવ એવો ખટકતો
ફાઈબી એવી પાસે કે ગંદીગંદી પણ ઉદ્ભવે ત્યારે આ
વાત પછી એક ફરફરાયને રોકાય. ગુજરાતના લોકો ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ હિંમતથી હતો
હોય એમ આવો રાજ ખાસ લાગ્યો, ~~[illegible]~~ સર્વનાં
મનમાં ભરેલા શક્તિનો પણ આ વાતમાં લાભ લેવું
એમ ન હતું — રાજનીતિના પ્રસંગમાં ~~[illegible]~~ સંતાપ્ટાનાં
કોઈ પણ માણસને નીતિ ~~[illegible]~~ સાચું ઉદ્દેશ્યનો આદે-
શ કરે એવો ન હતો, અને એવી આપ્તાનો મંગ
કરવો એ પરિણામ સાહિત્ય ભરેલું હતું ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ તેનો અનુભવ ગુજરાતના ~~[illegible]~~ હતાંનો ~~[illegible]~~
પ્રત્યે કહેવું હતું. છતાં ગુજરાતની સાથે સંબંધો
~~[illegible]~~ વિના પણ,
વાતો કરવા બેઠેલા રાજપુત્રનું ~~[illegible]~~
પોતાનું સહિત સમજાતી, લક્ષ્મણ દુર્યોધને અભાવ પણ
તેવા તેમ [illegible] અને રાજની ~~[illegible]~~ ઉદ્ભવ કર્યું હતું
તે દર્શાને લક્ષ્મણ ભૂપ રાજાને રાજપાટે ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ પોતાનું ઈચ્છિત સ્વરૂપ કરવા છતાં સ્વત્વ
તેમ કરવામાં ~~[illegible]~~
રાજના ચિતની ભાવે દૂર કરી વિવેક આપવાનો
માર્ગ લેવાતો — એવું માનીને એ કાર્ય આ-
દેશનો પ્રકાશ આવ્યો.
અનુસરીને સામાન્ય માણસો રાજ્ય ઉપર
પ્રકાશ સાથે ફરીથી દેશનો મુખ્યત્વે મહત્ત્વનો સર્વ

"એના તેની કાળજા નારી ને પણ પાછી ફરાવ, મહારાજ!"
"હવે મુક્તિ અનુરૂપમાં તેટલે તો તહુંકે મન પાછું;"
"એ હરિકેશ ભગવાને છો — એ પ્રેમના નાથું —"
"તમારા છો તેને ~~[illegible]~~ આવાં કેમ દેવો દેવાય? —"

~~[illegible]~~ આ વાકું રાજાએ વિદ્યુત્પ્રભાવિત કર્યું. તેણે
પાછું ફેરવ્યું. રાણીનું નાચ્છ વાંચ્યું.

"શાંતનારીના મુકુટમણિ પધરાવડી આવજે, મહારાજ"
~~[illegible]~~ રામ રાજ-
રાજાએ આંખો ઉઘાડી — લાચાર હતા. ... રાજન
ને મુખે ... એ મહિમ્ન પર વાર ફેંકાતો ... રહ્યો ફેંકાતો! મહારાજ
રાજા સમજ્યા — રાણીના ~~[illegible]~~ આંખમાંથી પાછું લેઈ લેવું —
~~[illegible]~~ મુખડું
ઊંડો કર્યો. એમનાં નિગમ-આગમોમાં ... ભરાતા
~~[illegible]~~ ઉદર પાડ્યો. રાજાનો ચિત્ત વિકાર ... ઉપર લાવે
ગૌરી ગમ્ય ગતિ ~~[illegible]~~ નાને દ્રવાવેલા
આવે તેમ.

"આવતા નાતે નહીં આવિકારી, ચિંતાતુરતાને પાછે, મહારાજ,
ઝાંખના નથી નું આવિકારી, ફરીફરીને નાવું પ્રભાત!"
"મુગ્ધના રહ્યા નું આવિકારી, દુઃખના ... રામ નામ."
આ શોરે ... નાટક કરતાં ... પ્રેમમય ... ચિત્ત
... વિરોધ
હાંફે ~~[illegible]~~ મીઠડો — રાજા
મુખમાં ... ફેરવવા લાગી —
"હાંફે મીઠો, કરી ઉર ઉખાડ્યું, ... નાતે આવ્યા, મહારાજ"
રાજા રાણીનું મુખ ઉંચું કરી તેમાંથી ... લાગ્યો. રાણીઓની
તે ... દૃષ્ટિ કરી આંખભાવ — ... ~~[illegible]~~ ... રહી.
— ... ~~[illegible]~~

"[illegible] વિચાર વિરુદ્ધ [illegible]

"કુ-વિચાર વિરુદ્ધ [illegible] [illegible] રહેવાનું!" "

રાજાના વિચાર પોતાના [illegible] [illegible]

એમ કરી ગાંડા પેઠે [illegible] દોડેલા એના [illegible]

[illegible] પાસે [illegible] પગે પડી

[illegible] [illegible] પોતાને [illegible]

[illegible] તે પહેલાં [illegible]

[illegible] કરવા લાગી:

"મહારાજ! [illegible] કરે રહમ!

"મહારાજ! [illegible]!

"હજૂર [illegible]! [illegible]

"[illegible]!

"મહારાજ! [illegible] ઘર!"

"[illegible], [illegible] પોતાનાં [illegible]

"ઘર" શબ્દનો ઉચ્ચાર [illegible] પડ્યું. [illegible]

રાજાના શરીર પર પ્રહાર કરી [illegible]

~~[illegible]~~ અનુસાર [illegible] પડતા મૂકી

ગયેલી [illegible] ઊભા હતા, [illegible]

દેવાલયના દ્વાર આગળ [illegible]

[illegible]

[illegible] — "[illegible] પણ [illegible] કરી [illegible].

"[illegible] [illegible]

"રાણી! અહિંસાર વિનાનું રાજ ફરમાવો છો ના
"ફરી મ્હારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો – [illegible]
"રાજહંસને હોય માનસની પાસે રાખ [illegible] સંતાડી મુકી
"અપરાધ, રાણી! આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો તો ભલે
"કરવો જો પણ વિધાતાનો વિધિલેખ છેદ"!

રાજા ઘણી વાર સુધી ક્ષુબ્ધ રહ્યો — પાંજરામાં ખાતા હતા. રાણી ઉભી થઈ પાછળ ચાલી. રાજા ધીમેથી [illegible] કાંઈ વાત કરતો સાંભળ્યો. રાણી પાંજરામાં ઉભી ઉભી ગાવા લાગી –

"હંસલા! હોય રહેજો!
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]!
"કંઠ-ડોક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!"*
"[illegible] હંસલા! હોય રહેજો!"

[illegible] ઉત્તર ન મળ્યો. રાણી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બોલી: રાજાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!" [illegible]

"મ્હારું રમકડું [illegible] [illegible] [illegible]!" [illegible] [illegible] રાજા બોલ્યો: "રાણી! [illegible] [illegible]
"મ્હારું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] – [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

રાણી પગે પડી – રાજાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રોઈ બોલી: "મહારાજ! મેં રાજમહેલમાં [illegible] [illegible]
"[illegible] – [illegible] રાજ્યમાં હું [illegible] [illegible] [illegible]

---

* [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible].

"આપને ભોગવ ભોગવવા અભિલાષ રાખતી નથી.
"એ અભિલાષ તમ ક્ષિતિજનો સીધો - પ્રેમ નો આપના
"પ્રેમ છે અને આપની આશિષો આશિષરૂપ ન હો."

રામ— "તે શું?"

માધુરી— "કોઇ સ્વપ્ન આપને દેખી કે એવું દેખો
"એવા સંબંધ કરો એવું વચનથી ભરી આપ્યું
"તો વચન પણ આપની સંજ્ઞાથી પણ આપને
"નિ[illegible]ઈશ્વરની ઉત્સાહ છે અવિરત આપના આ-
"ત્મકલ્યાણની સાધનાથી નિરાધાર અસ્તિત્વ ન થતી
"કલ્પના? શું આ સર્વ જાણો છો?"

રામ— "શું જ્ઞાનના મને દેખી કે એમ છો? આપના

માધુરી— "જ્ઞાનના તો કે એમ નથી પણ નિ[illegible]
"આપનો જે જ્ઞાનના દાન છે તે એ દાનમાં નિયતિ
"છે"— મહારાજ, આપના આદેશો+ આપના પ્રમાણે
"ઉપર અને આપના ઉપર જોઈએ આપણે છે." જ્ઞાનની
"ઉપર અને આપના ઉપર જોઈએ દેખે અને [illegible]
"ક્ષમા કરજો તો આ નિશ્ચ દેખાય
"એ નિશ્ચયના નામના ભેદ ઉપર દયાનો ભાર
"રાખજો તો ટકુંછે તે [illegible] આપની મારી ઉમેદ
"ભાવનો પણ ખરો છે."

રામ— [illegible] "આ માધુરી! મારો
"આત્મપ્રકાશ ભાઈ— એ આત્મપ્રકાશથી મારા મનનો
"એવા કરશે અને કરશે નહીં કેમ? પણ તને ક્ષિતિજ ભાવ
"કરો છું તે એ કે આગમ રાત્રિ મારો વિયોગ પહેલાં એક

"દૂરથી રાજકુમારીના વિરહમાં ઉન્માદ પામી
"ન ઝૂલ્યા હિંડોળા કૂદી ચાલ્યા આવ્યું છું."

રાણી રાજાની પાસ ઝૂકી ઊભી. તેની આંખમાં
પાણી ભરાઈ આવ્યું. "મહારાજ — આપના ચરણમાં આવી
"એ કેવો આપનો આત્મામાં ઇક અને ~~[illegible]~~ ઉભર છે—
"એ કે આત્માનો અંત કરવા ~~હું [illegible]~~ મન ઇચ્છે છે
"શું નહિ. મહારાજ, હું આપની દૈવત છું. આપ ઇરા-
"ભરમાં પધારી દીક્ષા કરી — હું આપની રાત આ
"એમાં ન દેવીપદે ભોગવશે."

~~[illegible]~~ રાજા પલંગમાં સૂતો. રાણી એમાં સૂતી. રાત
પ્રીતિના સાગરના હિંડોળામાં સૂતેલો રાજા. આખી રાત
ઊંઘી શક્યો નહિ ~~[illegible]~~ રાજકુમારીનો આવિર્ભાવ
ત્યારે કરેલી લીલાના વિરહમાં પલાયન કે ઉદ્વેગ પામી
મન ઊંઘી શક્યો નહિ. આખી નિદ્રા ~~[illegible]~~ અને સ્નેહના
~~[illegible]~~ મહિમાના
ભાવ સ્મરણ લીલા કરતા રાજાનો ~~[illegible]~~
ભાવભીનું ચિત્ત આપતા તે ~~[illegible]~~ સ્તુતિ
શક્તિપાત ન થયો હતે —

"~~[illegible]~~ હૃદયમાં વસી અને તેમાં પાણી ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ રાજમાર્ગ રાજાના આશ્રયમાં ઉભા ~~[illegible]~~
ઉચ્ચાર્યો — ભવભૂતિ ...

"इदं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥"

"Yet once more, in justice to this "paragon of Heathen excellence, let us re-"member that Aurelius represents the decre-"pitude of his era. He is hopeless because "the age is hopeless. He cannot rise "beyond the sphere of ideas around "him. The Heathen world looked for "no renovation of a society which "was visibly perishing before its face. "x x And now when the popular notion "of its degeneration was realized, it "accepted its apparent destiny without(?) "a murmur &c." Merivale.

২২৪

[illegible]

[illegible]

સિપાહી આવતો સાવંત નથી રહ્યા. મુસલમાન સિરતો પૂછ્યો.
[struck] એના હાતનો પંચો અંગત અસર મન પર થઈ.
"બરફ્ટ" — સંતોષ — નાં મૂળ ઊંડાં રોપાયાં. હવે
રાજ્યમાં સર્વનો પરસ્પર વિશ્વાસ ઓછો હતો તે સંજોગમાં
વિશ્વાસને અનુસરી પાલન રહ્યા પછી મરી ગયો. પંજાબમાં
એકનો બીજો [struck] મુસલમાન ના [struck] વિશ્વનું
અર્થ હરિ ન સમજાવવા લાગ્યો — તે છેક રાજ્યને
પાછળ અટકે વિદ્યાનો અંત સંબંધ [struck] સાધુજનનાં
લોક લખ્યું:— (હું વિદ્યાની વિગતે વાત કહું) [illegible]
૧. "વિદ્યા વિના મુસલમાન ન [illegible]
"હું વિદ્યા વિના મૂળ [illegible]
પગલાં વિદ્યામાં પણ વિદ્યાનાં ન આવ્યું [illegible] હવે
"ઈશ્વરનો અર્થ હું જાણતો — [illegible]"
"[struck] ઋતિના: પરિણામ [illegible]"
(રાજાના મનની લોભામણી રહી તે સાધુનો
અંત ન ગણી, આટલાંથી બાલ હરિ રચી રાજાને તોય
આપ્યો. તેને વિદ્યાથકી લોપ પોતે પોતાને ઉત્તમ સમજતો
તેના વિદ્યાથકી હવે.)
[struck] એકનાં પૂજન પર
આ પ્રસંગ પછી એક વર્ષ વીતી ગયું. હિંદુસ્તાની-
ની પાદશાહીમાં શિરપુરનો રાજા જુવાની આવી
એને તેની આશા ઊપર તેનો જુવાન પુત્ર ગાદીએ બેઠો.
શિરપુરના પિતાને મુસલમાન સાથે વિશ્વાસ હતો. અને
[struck] ઉત્તમ સામાને દૈવજ્ઞો સાથે ટકકર [illegible]
માં હિંદુસ્તાની એ શિરપુરનાં રાજ્ય લોકો [illegible].
ઝલાવટ — પાઠશાળા

પિ.

આ પ્રસંગોમાં [illegible] રાજાઓ [illegible] પોતાનું [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] અને ફ્રાંસ ઉપર [illegible] ન ક-

[illegible] [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible] રાજાઓનો [illegible]

[illegible] રાજાએ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

રાજાઓની [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] આવ્યો અને

[illegible] [illegible] ઉમરાવ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ગાદી [illegible]

ઉપરથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપર [illegible] લાગ્યો. આ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

પાદરીઓનાં રાજાઓની [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] અને તેમ કરવામાં પોતાને [illegible] [illegible]

તેને [illegible] કરી પોતાને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] પાદરીઓની ઉપર [illegible]. [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] પોતાના રાજાને [illegible] [illegible]

પાદરીઓ [illegible] [illegible] પડવા લાગ્યા, અને તેમના

નહીં તેમના રાજાના [illegible] [illegible] [illegible]

ફ્રાંસને ત્યાં [illegible] [illegible] [illegible]

નહીં; પોતે જ [illegible] ઠરાવ કર્યો નહીં [illegible] [illegible]

ફ્રાંસના મનમાં ઉમંગ કરવા તેમ [illegible] [illegible]

[illegible] ફ્રાંસની [illegible] [illegible] [illegible] ફ્રાંસના

અને [illegible] પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તિ.

આપેલા ભાષણ દ્વારા પારસી પુરુષ કામના [illegible]
પારસીઓનો ભાષા [illegible] કરવા કરાવવા માંડ્યા. આ
દેશ ભાગ રાજ્યોમાં પણ પેઠો. રાજ્યોમાં [illegible]-
વાળા અને તેમના પ્રજાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાના
આગેવાની પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
અને [illegible] ટકાવવા પડેલા [illegible] [illegible]
તેમનાથી વધારે [illegible] [illegible] [illegible]
જ્યાં પડવા માંડ્યો. આ [illegible]
[illegible] મુસલમાન [illegible] ભાઈ કરતો હતો અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
એના હાથમાં પણ આવવા લાગ્યો — [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કરતાં લાગ્યાં. [illegible]
પોતાના સ્વરાજ્યમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પછી ઘણી ફાળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડવા
લાગ્યા અને તેના નામ પોતાના [illegible] [illegible]
લાગ્યા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ઉંઘ. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] લાગ્યાં. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ઉપર [illegible].
આખરે [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible]

આ ઉપર માગણીનો અધિકાર મુસલમાનો આગ્રહી નહી
હતી તે વિષયનું લિખ્યું [illegible] અને ભાઈ પાછી તેણે
~~[illegible]~~ ભાઈશ્રીને, [illegible] કુટુંબનો [illegible]
~~[illegible]~~ શાંતિપૂર્વક [illegible] વિરુદ્ધ કહેલ
~~[illegible]~~ આશા રાખી.

"ભાઈશ્રી, ~~[illegible]~~ રામાયણના [illegible]
"[illegible] [illegible] અને [illegible] રામાયણ ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"[illegible] નથી. [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible]-
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] -
"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"ભાઈશ્રી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] નથી ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ~~"[illegible]~~

"તે [illegible] પરિવારને ~~[illegible]~~ [illegible]
"રાજાને માટે [illegible] નથી. ઈશ્વર જાણે છે. કેમ
"જરૂ પડશે? [illegible] [illegible] [illegible]
"મારા દેશને ~~[illegible]~~ પરાધીન [illegible] રહેશે છે. માટે
"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
"આ દેશમાં આવી જાય તેને માટે ઈશ્વર [illegible] [illegible]
"હું ~~[illegible]~~ માટે [illegible] [illegible] [illegible] આ દેશમાં [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible] આ [illegible] [illegible]
"મારા [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] નથી [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]."
"[illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] નથી ગયો!
"[illegible] [illegible] [illegible] ગયો! હવે [illegible] [illegible] [illegible] નથી
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! [illegible], [illegible] [illegible] આ
"દેશમાં [illegible] છે [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ આ દેશમાં નથી આવવા દે — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] નથી [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

"[illegible] પાછા રાખેલા પછી એમ નહિ કરું. જે
"પાછા રાખેલાની સગવડ થઈ છે કે મારી [illegible]
"સગવડોની સાથે [illegible] [illegible] તેમનું [illegible] હતા
"[illegible] અને તેમના હાથમાં [illegible] હતા —
"[illegible] મારી [illegible] અને [illegible] — [illegible]
"શું સગવડ થઈ છે! [illegible], ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ એમ પાછા રાખેલાને સગવડોનું સગવડ થઈ છે
"અને નહિ! [illegible] સગવડોને તેમ કરવું જોઈએ તો નથી.
"[illegible] ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ [illegible] કરવા ~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible]
"[illegible] અને એના [illegible] મહાત્મા [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નહીં — તેમ-તેમ
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"— એ મહાત્માઓની [illegible] [illegible] [illegible]
"~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"તેમના [illegible] પાછા [illegible] નથી. [illegible]
"[illegible] [illegible] મારા જે [illegible] મારી [illegible]
"[illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] છે!
"[illegible] [illegible] — તેમના [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે — તેમના [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નથી. તેમના [illegible]